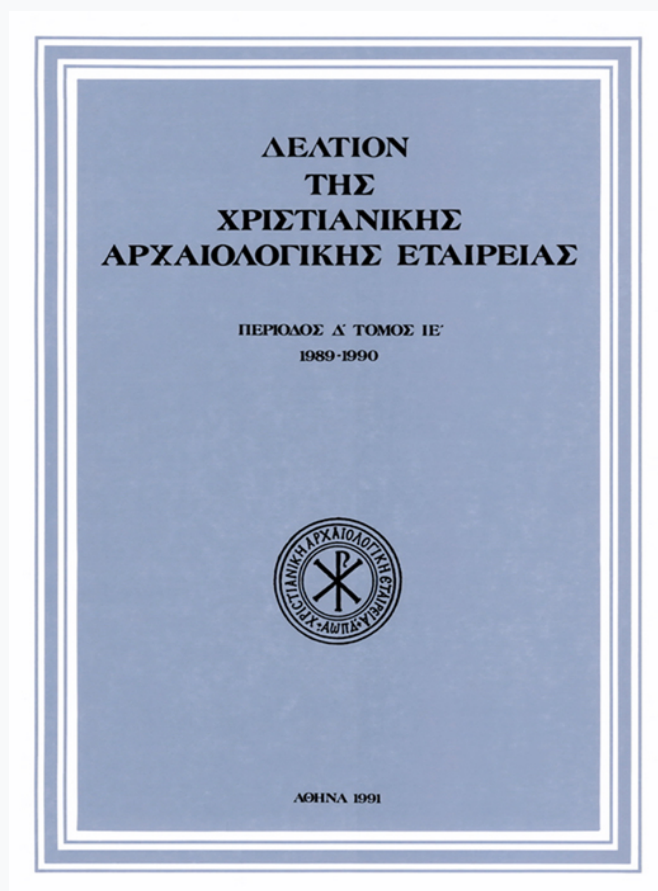


Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 15 (1991)

Δελτίον ΧΑΕ 15 (1989-1990), Περίοδος Δ'



Ερμηνευτικές παρατηρήσεις στο εικονογραφικό πρόγραμμα του Πρωτάτου

Δημήτρης ΚΑΛΟΜΟΙΡΑΚΗΣ

doi: [10.12681/dchae.1042](https://doi.org/10.12681/dchae.1042)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΛΟΜΟΙΡΑΚΗΣ Δ. (1991). Ερμηνευτικές παρατηρήσεις στο εικονογραφικό πρόγραμμα του Πρωτάτου. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 15, 197-220. <https://doi.org/10.12681/dchae.1042>



ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ερμηνευτικές παρατηρήσεις στο εικονογραφικό
πρόγραμμα του Πρωτάτου

Δημήτρης ΚΑΛΟΜΟΙΡΑΚΗΣ

Δελτίον ΧΑΕ 15 (1989-1990), Περίοδος Δ' • Σελ. 197-220

ΑΘΗΝΑ 1991

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΠΡΩΤΑΤΟΥ*

Πρίν από οκτώ χρόνια, τό 1982, ανακινήθηκε τό πρό-βλημα πού ἀφορᾷ στήν χρονολόγηση τῶν τοιχογρα-φίων τοῦ Πρωτάτου¹. ὑποστηρίχθηκε ὅτι ἐπιβάλλεται νά δοθεῖ προσοχή στήν γνώμη τήν ὁποία εἶχε διατυ-πώσει ἡ Μαρία Σωτηρίου, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό μνημεῖο πρέπει νά ἔχει ἱστορηθεῖ γύρω στά 1290, πρίν ἀπό τήν τοιχογράφηση τῆς Περιβλέπτου τῆς Ἀχρί-δος (1294/5)². Τό 1982 ἐπίσης εἶχαν γίνει καί δύο ἐπι-πλέον παρατηρήσεις: ἡ μία ἐρμήνευε τίς ἰδιομορφίες τοῦ μνημείου μέ ἄξονα τήν πνευματικότητα τοῦ Ἀγί-ου Ὁρους, χώρου τόν ὁποῖο ἀντιπροσωπεύει καθε-δρικά τό Πρωτάτο· ἡ δευτέρα συνέδεε τήν ἀνανεωτική πνοή τῆς τέχνης τοῦ μνημείου μέ τήν πολιτική τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου, πολιτική ἡ ὁποία εἶχε χαρακτηρή ἀναστήλωσης τῆς Ὁρθοδοξίας, συσπει-ρώσης πρὸς τά πάτρια καί ἐπούλωσης τῶν πληγῶν πού εἶχε ἀνοίξει ἡ δυτική πολιτική τοῦ Μιχαήλ Η΄ καί κυρίως ἡ ἐπιδιώξή του γιά ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν.

Ἡ χρονική περίοδος στήν ὁποία τοποθετεῖται πλέον ἡ τοιχογράφηση τοῦ μνημείου συμπίπτει μέ τήν ἐποχή ὅπου τό Ἅγιον Ὅρος ἦταν τό ἰσχυρότερο μοναστικό κέντρο τοῦ ὀρθόδοξου κόσμου, ὁ δέ Ἀνδρόνικος Β΄ εἶχε πρωτοανεβάσει στόν οἰκουμενικό θρόνο τόν πρῶτον Ἐσφιγμένιτη μοναχό ἅγιο Ἀθανάσιο Α΄ (1230/5-1310) (1η πατριαρχία 1289/93, 2η πατριαρ-χία 1303/09)³. κατὰ τήν ἴδια περίοδο ὁ Ἀνδρόνικος εἶχε στηριχθεῖ ἐξ ἴσου καί στόν μαθητή τοῦ ἐπίσης ἀγιορείτη ὁσίου Νικηφόρου τοῦ Ἡσυχαστοῦ⁴, τόν μητροπολίτη Φιλαδελφείας ἅγιο Θεόληπτο (1250-1321/6)⁵. Πρίν ἀπό τήν προαναφερθεῖσα σχετική ἀνα-κοίνωση, ἐλάνθανε γιά τήν ἔρευνα μία σημαντική πληροφορία: ὅτι ὁ πατριάρχης Ἀθανάσιος Α΄ εἶχε καί αὐτός μαθητεύσει στόν ὁσιο Νικηφόρο, πληροφο-ρία ἡ ὁποία στάθηκε κλειδί γιά τήν πορεία τῆς μελέ-της καί τήν ἐρμηνεία τῶν ἀπόψεων πού ἀπηχοῦνται

ρουσιάζεται ἐδῶ. Εὐχαριστῶ τόν ἀδελφό τῆς μητέρας μου κ. Α. Φουριώτη, πού ἡ ἀγάπη του ἔκανε τήν ὅλη ἔρευνα νά προχωρήσει στά ἀρχικά της βήματα. Εὐχαριστῶ ἐπίσης θερμά τήν Καθηγήτρια κ. Ντούλα Μουρίκη γιά τόν κόπο πού ἔκανε νά διαβάσει τήν ἐργα-σία προτείνοντας καίριες ὑποδείξεις· χωρίς τό συγκινητικό της ἐν-διαφέρον καί τήν ὑποστήριξή της, τό τμήμα αὐτό τῆς ἐργασίας δέν θά παρουσιαζόταν. Εἰδικά γιά τό δημοσιευόμενο τμήμα τῆς μελέτης εὐχαριστῶ ἐπίσης τίς ἀρχιτέκτονες κ.κ. Γεωργία καί Μαρία Ἡλιά-κη, οἱ ὁποῖες μέ τήν χρήση ὑπολογιστῆ φιλότιμα ἔκαναν τό προο-πτικό σκαρίφημα μέ τό ἀνάπτυγμα τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμμα-τος, καί τήν Β. Ἀκτύπη γιά τόν κόπο πού ἔκανε.

1. Καλομοιράκης, Παρατηρήσεις, σ. 38-39, Μυριόβιβλος 7 (1985), σ. 3-7. Καλομοιράκης, Ἡ ἐμπειρία, σ. 18-32.
2. Σωτηρίου, σ. 19-20. Τήν σύνοψη τῆς γενικῆς βιβλιογραφίας τοῦ μνημείου βλ. V. Lazarev, Storia della pittura bizantina, Τορίνο, σ. 385, 425 (ὑπόσημ. 131), καί Todidé, ὅπου ἡ σύνοψη τῆς σερβικῆς βιβλιογραφίας. Γιά τήν ἐλληνική βιβλιογραφία βλ.: Α. Χυγγο-ρούλος, Thessalonique et la peinture macédonienne, Ἀθήνα 1955, σ. 29-33. Μ. Chatzidakis, Classicisme et tendances populaires au XIVe siècle, Actes du XIVe Congrès International des Etudes Byzan-tes, Βουκουρεστί, I, 1971/1974, σ. 160, ὑπόσημ. 30-32. Ὁ ἴδιος, Ἡ τέχνη κατὰ τήν ὕστερη βυζαντινὴ ἐποχή, στό Μακεδονία, 4.000 χρόνια ἐλληνικῆς ἱστορίας καί πολιτισμοῦ, Ἀθήνα 1982, σ. 345. D. Mouriki, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece at the Beginning of the 14th Century, Symposium de Gračanica 1974, Βελι-γράδι 1978, σ. 58, 64-65, 80-81, ὑπόσημ. 82-93. P. Mylonas, Le Mont Athos, στό Splendeur de Byzance, Europalia 1982, Βρυξέλλες 1982, σ. 266, 276.
3. Ἡ μνήμη τοῦ πατριάρχου ἁγίου Ἀθανασίου ἑορτάζεται ἀπό τήν Ἐκκλησία στίς 28 Ὀκτωβρίου. Γιά τόν ἅγιο Ἀθανάσιο βλ. Βοο-jamra, ὅπου καί ἡ σύνοψη τῆς βιβλιογραφίας. Βλ. ἐπίσης R. Ja- nin, Athanase Ier, DHGE, L, σ. 1379-1381. T. A. Γριτσόπουλος, ΘΗΕ, I, σ. 518. Καλομοιράκης, Ἡ ἐμπειρία, σ. 23-26.
4. PG 147. Meyendorff, Introduction, σ. 31, 70, 201-202, 210-211, 349, 404, 414. Meyendorff, Spiritual Trends, σ. 97-98. Meyen- dorff, Παλαμάς, σ. 72-80· εἰδικά γιά τήν πληροφορία ὅτι τό κελλί τοῦ ὁσίου Νικηφόρου ἦταν στήν περιοχή τῶν Καρυῶν, βλ. ὁ.π., σ. 73. J. Patinot, Νικηφόρος ὁσιος, ΘΗΕ, IX, σ. 483. Β. Ν. Τατά-κης, Νικηφόρος Μοναχός Ἡσυχαστής, Κληρονομία I (1969).
5. Ἡ μνήμη τοῦ ἁγίου Θεολήπτου ἑορτάζεται ἀπό τήν Ἐκκλησία στίς 26 Ἰουνίου. Γιά τόν ἅγιο Θεόληπτο βλ. J. Gouillard, Théolé- pte, Métropolitte de Philadelphie, DTC XV, σ. 339-341 (ὅπου καί ἀναφέρονται τά περιεχόμενα τοῦ κώδικα Ott. gr. 405). V. Laurent, Θεόληπτος Φιλαδελφείας, ΘΗΕ, VI, σ. 249-250. Meyendorff, In- troduction, σ. 30-33, 49-50. Meyendorff, A Study, σ. 18-20. Gou- ma-Peterson, Βαρθολομαῖος Μητροπολίτου Φιλαδελφείας, Τῆς ὄντως σοφίας τά κατορθώματα, Γρηγόριος Παλαμάς 60 (1977), σ. 143-146. Καλομοιράκης, Παρατηρήσεις καί Μυριόβιβλος, σ. 3-7. Καλομοιράκης, Ἡ ἐμπειρία, σ. 25, 27-28.

* Μία ἐργασία μέ τό ποικίλο εἶδος τῶν ἀναζητήσεων πού ἔχει ἀπαι-τήσει τό περιγραφόμενο μνημεῖο, δέν θά ἦταν δυνατόν νά ἔχει προ-χωρήσει χωρίς τήν ἐνθάρρυνση καί τίς ὑποδείξεις σεβαστῶν καί ἐμπείρων περὶ τό θέμα. Ἐπειδὴ ὁ χώρος δέν εἶναι ἐπαρκῆς ἐπιφυ-λάσσομαι νά εὐχαριστήσω ἕνα ἕκαστον κατὰ τήν ἐκτενέστερη πα-ρουσίαση τοῦ συνόλου τῆς ἐργασίας, τμήμα μόνο τῆς ὁποίας πα-

στόν χαρακτήρα της εικονογραφίας του μνημείου⁶. Μετά τό 1982 ή νέα πληροφορία δόηγε τήν έρευνα μέ περισσότερη σταθερότητα στόν άγιορειτικό χώρο πού περιβάλλει τό μνημείο καί στά κείμενα, δημοσιευμένα ή όχι, του όσιου Νικηφόρου καί τών άγίων 'Αθανασίου καί Θεολήπτου· σέ αυτά υπήρχε ή έλπίδα νά έντοπισθοῦν σχεδόν σύγχρονες μέ τό Πρωτάτο πληροφορίες γιά τίς άπόψεις τών άγιορειτῶν τής έποχής εκείνης, έξαιρετικά χρήσιμες γιά τήν περίπτωση. 'Από τά άδημοσίευτα κείμενα του άγίου 'Αθανασίου σημαντικές πληροφορίες δίδουν έν τέλει οί έπιστολές του πρός μοναχούς καί άγιορείτες (cod. Vat. gr. 2219, Colonensis 58)⁷, όπου σχολιάζεται ή γενική κατάσταση τής αυτοκρατορίας καί προκύπτει μεταξύ τών άλλων στοιχείων ή άνησυχία τών άγιορειτῶν καί ή συμμετοχή τους στά προβλήματα τής έποχής⁸. 'Από τά άδημοσίευτα έπίσης κείμενα του άγίου Θεολήπτου ξεχωρίζουν οί σχετικές έπιστολές του γιά τήν περίοδο τής Πεντηκοστής καί τήν Νηπτική παράδοση (cod. Ottob. gr. 405)⁹. 'Από τήν άνάγνωση τών άδημοσιευτων αὐτῶν κειμένων βοηθήθηκε έξαιρετικά ή μελέτη πού άκολουθεῖ.

Κατά τήν τοιχογράφηση του μνημείου, τό προσαρμοσμένο από τήν περίοδο τής εικονομαχίας γιά ναούς μέ τροῦλλο εικονογραφικό πρόγραμμα¹⁰ έπρεπε νά ένταχθεῖ στό σύνθετη μορφῆς χωρίς τροῦλλο κτίριο του Πρωτάτου. 'Η άπουσία τής μορφῆς του Παντοκράτορος νά δεσπόζει άφαιρούσε από τήν εικονογράφηση τήν δυνατότητα νά προσδίδεται στόν ναό ή μεταεικονομαχικός συμβολισμός τής μικρογραφίας του σύμπαντος¹¹. Τό γεγονός αὐτό δημιουργοῦσε πρόσθετες δυσκολίες: από τήν συνολική οίκονομία του εικονογραφικοῦ προγράμματος έπρεπε καί πάλι νά άναδύεται ό,τι χαρακτηρίζει κυρίως τήν παράδοση τής όρθόδοξης 'Εκκλησίας. Λαμβάνοντας υπ' όψιν τόν τόπο όπου εὑρίσκεται τό μνημείο, ή χαρακτήρας τών προσαρμογῶν αὐτῶν, έάν δέν υπαγορεύθηκε, θά πρέπει τουλάχιστον νά είχε έλεγχεῖ από τήν 'Ιερά 'Επιστάσια, τόν φυσικό πάτρωνα του μνημείου¹².

ΤΟ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ Η ΑΓΙΟΡΕΙΤΙΚΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

ΟΙ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟΙ ΚΥΚΛΟΙ

Τό Δωδεκάορτο

Οί δώδεκα δεσποτικές έορτές περιτρέχουν τήν δεύτερη κατά σειράν από έπάνω ζώνη του νότιου, του δυτι-

κού καί του βόρειου τοίχου του κεντρικού κλίτους του ναού. 'Από τίς παραστάσεις του κύκλου δέν σώζονται τρεῖς: 'Ο Εὐαγγελισμός, στό μέτωπο τής κεντρικής άψίδας του 'Ιεροῦ, ή Βαΐοφόρος καί ή 'Εγερση του Λαζάρου στόν δυτικό τοίχο, στήν ίδια ζώνη μέ τό υπόλοιπο Δωδεκάορτο. Οί δύο τελευταῖες έχουν καταστραφεῖ από τό 1534, κατά τήν προσθήκη του νάρθηκα στόν ναό¹³. Στήν σειρά τών σκηνῶν του Δωδεκάορτου δέν έχουν παρεμβληθεῖ παραστάσεις από άλλους κύκλους, γεγονός όχι συνηθισμένο κατά τήν περίοδο αὐτή. Στά μνημεία γιά παράδειγμα τής Soroćani (1260-1265) ή τής Μητροπόλεως του Μυστρᾶ (τέλος 13ου αἰ.) υπάρχουν άναμειξεις από άλλους εικονογραφικούς κύκλους¹⁴. Μολονότι έχει έπισημανθεῖ δέν έχει διερευνηθεῖ ό,τι στίς σκηνές παρουσιάζονται, κατά περίπτωση, όρισμένες εικονογραφικές ιδιομορφίες. Οί ιδιομορφίες αὐτές, ένῶ δέν εὑρίσκονται σέ κανένα άλλο μνημείο πρίν τό 1294, καθιερώνονται στήν μεταγενέστερη χρονικά ομάδα τών μνημείων πού έχει συνδεθεῖ κυρίως μέ τήν καλλιτεχνική παράδοση τής Θεσσαλονίκης, όπως γιά παράδειγμα στήν Περιβλέπτο τής 'Αχρίδος (1294/5), στό παρεκκλήσιο του 'Αγίου Εὐθυμίου τής Θεσσαλονίκης (1302/3), στήν Bogorodica Ljeviška τής Prizren (1307/09), στό παρεκκλήσιο του Κράλη τής Studenica (1314), στό Staro Nagoričino (1317), στόν 'Αγιο Νικόλαο τόν 'Ορφανό τής Θεσσαλονίκης κ.ά.

Μέ άφετηρία τήν γνώμη τής Μαρίας Σωτηρίου, ό,τι τό Πρωτάτο είναι προγενέστερο από τήν τοιχογράφηση τής Περιβλέπτου τής 'Αχρίδος¹⁵, προβάλλει τό έρώτημα γιά τόν χαρακτήρα καί τήν αίτία τής εισαγωγῆς τῶσαν νέων εικονογραφικῶν ιδιορρυθμιῶν σέ ένα μνημείο. Κύριος εικονογραφικός κοινός τόπος πρός τά μνημεία τής ομάδας πού άναφέρθηκε είναι ή διακρικότητα τρόπος μέ τόν όποιο έχει άποδοθεῖ ή δόξα πού περιβάλλει τό Χέρι του Θεοῦ, έπάνω από τήν κεφαλή του Χριστοῦ στήν Βάπτισή¹⁶, όπως έπίσης καί ή δόξα πού περιβάλλει τόν Χριστό στήν Μεταμόρφωση¹⁷ καί τήν Εἰς 'Αδου Κάθοδο¹⁸. Καί στίς τρεῖς περιπτώσεις ή άπόδοση τής δόξας έλάχιστα προβάλλει, αντίθετα από ό,τι συμβαίνει στίς ίδιες σκηνές μιᾶς άλλης ομάδας μνημείων, όπως είναι ή Μητρόπολη του Μυστρᾶ (τέλος 13ου αἰ.)¹⁹, οί 'Αγιοι 'Απόστολοι τής Θεσσαλονίκης (1312/14)²⁰ ή ό Χριστός τής Βεροίας (1315)²¹. Εκεί ή άπόδοση τής δόξας έχει έντονο φασματικό χαρακτήρα. Κατά τά προγενέστερα του Πρωτάτου χρόνια δέν υπήρχε παρόμοια εικονογραφική συνέπεια στά μνημεία, όπως γιά παράδειγμα συμβαίνει στήν Bojana (1259), όπου στήν Μεταμόρφωση άποδίδεται ή δόξα φασματική, ένῶ στήν Εἰς 'Αδου Κάθοδο όχι²². 'Από όσο γνωρίζω, γιά πρώτη φορά έπίσης παρουσιάζονται οί παρακάτω εικονογραφικές λεπτομέ-

ρειες σέ Δωδεκάορτο: στήν Γέννηση ὑπάρχει ἡ σπαργανωμένη μορφή τοῦ Χριστοῦ στό Λουτρό²³, στήν Βάπτισμα τό περίζωμα πού φέρει ὁ Χριστός²⁴, τά τρία παιδιά πού περνοῦν τό γεφύρι²⁵ καί ἡ εἰκονογράφηση περικοπῆς ἀπό τό κατά Ἰωάννην Εὐαγγέλιο (α' 26-27)²⁶, στήν Εἰς Ἄδου Κάθοδο ἡ εἰκονογράφηση περικοπῆς ἀπό τό κατά Ματθαῖον Εὐαγγέλιο (κη' 18-19), ἡ ὁποία συνήθως συμπληρώνει τήν παράσταση τῆς Ἀναλήψεως²⁷.

Ἡ διακριτική ὑποδήλωση τῆς δόξας στήν Βάπτισμα, τήν Μεταμόρφωση καί τήν Εἰς Ἄδου Κάθοδο ἔχει ἐρμηνευθεῖ ὡς μία εἰκαστική ἐπιλογή μέ στόχο νά το-νισθεῖ ἡ πατερική διατύπωση καί ἡ ἀγιορειτική ἐμπειρία, ὅτι τό φῶς τῆς δόξας τοῦ Κυρίου δέν εἶναι ὁρατό στά σαρκικά μάτια, καθώς αὐτός ὁρᾶται μόνον ἐν ἐσώ-πτρῳ. Πρόκειται γιά μία ἀπόδοση τῆς δόξας κατ' ἐξο-χὴν ἀποφατική, ἡ ὁποία δέν εἶχε γίνει ἀντικείμενο

6. Αὐτὴ ἔγινε γνωστή, ὅταν μέ ἀφετηρία τίς ἐπισημάνσεις τοῦ J. Meyendorff, *Spiritual Trends*, σ. 97, ἐρευνήθηκαν οἱ πληροφορίες πού σώζονται γιά τήν ζωὴ τῶν προδρόμων τοῦ ἡσυχασμοῦ, ὅπου καί ἐντοπίσθηκε ἡ ἐμμεση πληροφορία ὅτι ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος εἶχε πάει καί εἶχε ἀσκηθεῖ στὸν Γέροντα τοῦ Φιλαδελφείας, καί ἐπομέ-νως στὸν ὁσιο Νικηφόρο (Καλόθετος, σ. 71. Καλομοιράκης, Ἡ ἐμπειρία, σ. 24). Ἀπὸ τὴν πληροφορία αὕτη κατανοήθηκε πλη-ρέστερα ἡ ἀδελφική πνευματική συγγένεια, ἡ κοινὴ στάση καί ἡ παράλληλη πορεία στὸ ἔργο τῶν δύο ἁγίων, Ἀθανασίου καί Θεολή-πτου. Γιά τὸν ρόλο τῆς ομάδας τῶν ἁγίων Νικηφόρου, Ἀθανασίου καί Θεολήπτου βλ. Γρηγόριος Παλαμᾶς, PG 151, 559d-560d. Meyendorff, *A Study*, σ. 20-24. Meyendorff, *Spiritual Trends*, σ. 97. Π. Χρήστου, Γρηγόριος Παλαμᾶς τὰ συγγράμματα, Θεσσαλο-νίκη 1962, I, σ. 329-331. Talbot, *Patriarch*, σ. 13-28. Καλομοιρά-κης, Ἡ ἐμπειρία, σ. 24-25.

7. Γιά τὰ ἔργα τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου Α' βλ. PG 142, 480-528. E. Feron - F. Battaglini, *Codices mss graeci ottoboniani bibl. Vaticanae* (Ρώμη 1903), σ. 216. Talbot, *Correspondence*. V. Lau- rent, *Les registres des actes du Patriarcat de Constantinople*, I. *Les actes des Patriarches*, IV: *Les registres 1208-1309*, Παρίσι 1971. Ἀπὸ τὸν βασικότερο κώδικα μέ τίς ἐπιστολές τοῦ ἁγίου (Vat. gr. 2219, *Colonensis* 58) δέν ἔχει δημοσιευθεῖ, ἐκτός περιλήψεων, τό πῶς μεγάλο μέρος τῶν ἐπιστολῶν, τό ὁποῖο ἀπευθύνεται στό ποιμνιό του καί κυρίως σέ ἁγιορεῖτες καί ἄλλους μοναχοὺς. Ἀπὸ τὸν ὑπογρά-φοντα καί τὸν Ἀ. Ἀλεξάκη προετοιμάζεται ἡ δημοσίευση ἀνέκδο-των ἐπιστολῶν τοῦ κώδικα Vat. gr. 2219, *Colonensis* 58.

8. Τοὺς ἀθωνίτες μοναχοὺς συνεβούλευε: *Τὴν μακαρίαν ταπεινῶσιν ὑποποιὸν διὰ ταύτης νά δαύουν* (Ἀθανάσιος, φ. 241v), τὸν δὲ πρῶ-το παρηγοροῦσε: *Τὴν ἱερὰν κατακρατεῖσθαι ψυχὴν διὰ τε τὴν κο-σμικὴν τοῦ γένους ἡμῶν συμφορὰν καί ὑπόβασιν, διὰ τε ὃ οἶδεν ἡ ἐκκλησία εἰς ἑαυτὴν ταῖς ἡμέραις ἡμῶν παρ' ἐλπίδα* (δ.π., φ. 244v).

9. Γιά τὰ ἔργα τοῦ ἁγίου Θεολήπτου βλ. J. Gouillard, δ.π. (ὑπο-σημ. 5), ὅπου καί ἀναφέρονται τὰ περιεχόμενα τοῦ κώδικα Vat. gr. 405. Ἐπίσης γιά τίς τελευταῖες δημοσιεύσεις κειμένων του βλ. A. C. Hero, *The Unpublished Letters of Theoleptos Metropolitan of Phila- delphia* (1283-1322), *Journal of Modern Hellenism* 111 (1986), σ. 1-

31, ιδίως σ. I, ὑποσημ. I, καί R. E. Sinkewicz, *A Critical Edition of the Anti-Arsenite Discourses of Theoleptos of Philadelphia*, *MedSt* 50 (1988), σ. 46-75. Ἀπὸ τὸν ὑπογράφοντα, σέ συνεργασία μέ τὸν Ἀ. Ἀλεξάκη, προετοιμάζεται δημοσίευση ἐπιστολῶν τοῦ κώδικα Vat. gr. 405.

10. Γιά τό καθιερωμένο εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα βλ. Μουρίκη, *Τὰ ψηφιδωτά*, I, σ. 216-232. Στό προοπτικὸ σκαρίφημα (Eik. I) οἱ εἰκονογραφικοὶ κύκλοι σημαίνονται μέ ἀρίθμηση ἀπὸ τό I ἕως τό δ'· τό μικρὸ γράμμα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου πού συνοδεύει, ἀντι-στοιχεῖ στίς παραστάσεις· εἰδικὰ οἱ μορφές πού περιλαμβάνονται στὸν λειτουργικὸ κύκλο δέν σημαίνονται μέ γράμμα ἀλλὰ μέ ἀρι-θμό. Ἡ καθεμίᾳ ἀπὸ τίς ομάδες τῶν μορφῶν σημαίνονται μέ κεφα-λαῖο γράμμα ἀπὸ τό Α ἕως τό Κ· ἀριθμὸς συνοδεύει μόνον στίς περι-πτώσεις ὅπου στὸ κείμενο γίνεται εἰδικὴ ἀναφορά σέ μορφή. Κατά περίπτωση ἐντὸς τοῦ κειμένου θά παρεμβάλλεται ἡ παραπομπή στήν Eik. I μέ τὰ ἀρχικά «σκ», καί τὸν ἀριθμὸ ἢ τό γράμμα πού ἀντιστοιχεῖ στό σκαρίφημα.

11. Μουρίκη, *Τὰ ψηφιδωτά*, I, σ. 218. Ἐπίσης βλ. C. Mango, *Βυζάντιο, ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νέας Ρώμης* (ἑλλ. μτφρ. Δ. Τσουγκα-ράκη), Μορφωτικὸ Ἰδρυμα τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 1988, σ. 330.

12. Γιά τό σχετικὸ μέ τοὺς πάτρωνες τοῦ μνημείου ἐρώτημα βλ. D. Mouriki, *The Expressive Language of Byzantine Painting*, *Zygos*, 1984, III, σ. 35.

13. Μᾶλλον ὅταν πρῶτος ἦταν ὁ Σεραφεῖμ. Mylonas, *Les étapes*, σ. 154-156.

14. Στὸν ναὸ τῆς Σοροκάσι παρεμβάλλονται οἱ σκηνές μέ τὸν Χριστὸ Δωδεκαετή καί τήν Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ (Cyriέ, σ. 129-130). Στὴν Μητρόπολη τοῦ Μυστρά ὑπάρχουν οἱ σκηνές ἀπὸ τὸν Γάμο ἐν Κανᾷ, τὴν Προδοσία τοῦ Ἰουδα (Millet, *Mistra*, πίν. 17, 67.2, 68.1), τὴν Πιλάτου Ἀπόνιση καί τὸν Δεῖπνο εἰς Ἑμμαοὺς (S. Dufrenne, *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra*, Παρίσι 1970, πίν. 5-6). Στὴν Περίβλεπτο τῆς Ἀχρίδος δέν ὑπάρ-χουν ἐπιπλέον σκηνές (Miljković - Pepek, σ. 48, σχέδ. I, II).

15. Σωτηρίου, σ. 20.

16. Millet, *Athos*, πίν. 14.3.

17. Millet, *Athos*, πίν. 11.3.

18. Millet, *Athos*, πίν. 12.4.

19. Γιά τὴν Βάπτισμα: Millet, *Mistra*, πίν. 17. Γιά τὴν Μεταμόρφω-ση: δ.π., πίν. 17.

20. Γιά τὴν Βάπτισμα: Ἀ. Ξυγγόπουλος, Ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμη-σις τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσα-λονίκη 1953, πίν. 15. Γιά τὴν Μεταμόρφωση: δ.π., πίν. 19. Γιά τὴν Εἰς Ἄδου Κάθοδο: δ.π., πίν. 28.

21. Γιά τὴν Μεταμόρφωση: Στ. Πελεκανίδης, Καλλιέργης, ὁλης Ἑεταλίας ἀριστος ζωγράφος, Ἀθήνα 1973, πίν. 18. Γιά τὴν Εἰς Ἄδου Κάθοδο: δ.π., πίν. 35.

22. A. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Παρίσι 1928, πίν. XI, XII.

23. Millet, *Athos*, πίν. 10.2.

24. "Ο.π., πίν. 15.3.

25. "Ο.π., πίν. 14.1.

26. "Ο.π., πίν. 14.3. Τό κείμενο τῆς περικοπῆς εἶναι: *Ἐγὼ βαπτίζω ἐν ὕδατι, μέσος δὲ ὑμῶν ἔστηκεν ὃν ὑμεῖς οὐκ οἴδατε, αὐτὸς ἐστὶν ὁ ὀπίσω μου ἐρχόμενος, ὃς ἐμπροσθέν μου γέγονεν, οὐ ἐγὼ οὐκ εἰμὶ ἄξιος ἵνα λύσω τὸν ἱμάντα τοῦ ὑποδήματος*.

27. Millet, *Athos*, πίν. 19.3. Τό κείμενο τῆς περικοπῆς εἶναι: *Ἐδό-θη μοι πᾶσα ἐξουσία ἐν οὐρανῷ καί ἐπὶ γῆς πορευθέντες μαθητεύσα-τε πάντα τὰ ἔθνη*. Γιά τὴν εἰκονογραφικὴ παράδοση τοῦ θέματος βλ.

A. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ὁμορφης Ἐκκλησίας στήν Ἀθήνα, Τετράδια τῆς ΧΑΕ, ἀριθ. I, Ἀθήνα 1971, σ. 65-68.

προσοχής έως τώρα²⁸. Τά σπάργανα του Χριστού στο Λουτρό και τό περίζωμα που φέρει στην Βάπτισμα έχουν αποδοθεί στην «ρεαλιστική» τάση της τέχνης του ζωγράφου του μνημείου· τό ίδιο ισχύει για την απεικόνιση των τριών παιδιών στο γεφύρι²⁹. Στην Βάπτισμα ή ένδυση του γυμνού Χριστού είναι δυνατόν νά έρμηνευθεί ίκανοποιητικά εάν συνδεθεί μέ την σεμνότητα του άγιορειτικού χώρου.

Η εικονογράφηση της περικοπής από τό κατά 'Ιωάννην Εὐαγγέλιο, ή όποία συνοδεύει την Βάπτισμα, έκτός των άλλων αντιπαρατάσσει δύο στοιχεΐα: την βάπτισμα έν ύδατι του 'Ιωάννου του Προδρόμου προς την βάπτισμα έν πνεύματι του Χριστού. Τό ίδιο στοιχείο προβάλλεται και σέ άλλες παραστάσεις στο μνημείο, όπως π.χ. στίς ίάσεις του Παραλυτικού και του Τυφλού ή στην συνομιλία του Χριστού μέ την Σαμαρείτιδα, γεγονότα τά όποία σχολιάζει ιδιαίτερα στίς σχετικές του επιστολές ό μητροπολίτης Φιλαδελφείας Θεόκλητος³⁰, έξ 'ΐσου όπως και τό περιεχόμενο της περικοπής από την Βάπτισμα³¹. Η περικοπή από τό κατά Ματθαίον Εὐαγγέλιο, που συνοδεύει την σκηνή της Είς 'Αδου Καθόδου, αναφέρεται επίσης στά κείμενα του Θεολήπτου³²· πρόκειται για τό τέλος του κατά Ματθαίον Εὐαγγελίου μέ τους κατ' έξοχήν αποστολικούς λόγους του Χριστού προς τους μαθητές του πριν από την 'Ανάληψη. Παρά την συνήθεια της εποχής, στην Κοίμηση ή σύνθεση ως προς τό ύψος της δέν υπερβαίνει τά όρια μιας ζώνης του δυτικού τοίχου του ναού, όπως αντίθετα συμβαίνει στην Σοροάνι³³, στην Περιβλεπτο της 'Αχρίδος³⁴ ή στο Arilje³⁵. Καθώς τιμᾶται ιδιαίτερα ή Παναγία στο "Άγιον Όρος, ή δέ Κοίμησις αφορά στόν άφιερωμένο σέ εκείνη καθεδρικό ναό της μοναχικής πολιτείας του "Αθω, προβληματίζει τό γεγονός ότι δέν είχε έξ αρχής προγραμματισθεί ή προβολή της σχετικής έορτής στο μνημείο, πόσο μάλλον όταν ύπήρχε ή δυνατότητα νά έπεκταθεί ή παράσταση σέ όλο τόν δυτικό τοίχο του ναού.

Τά Πάθη

Ο κύκλος καλύπτει κυρίως την πρώτη ζώνη από επάνω —και τρίτη από κάτω— όλων των τοίχων των δύο χοροστασιών³⁶. Κατ' εξαίρεσιν, ή πρώτη και ή τελευταία παράσταση του κύκλου εύρίσκονται στή τρίτη από επάνω ζώνη, δεύτερη από κάτω, της ανατολικής πλευράς του νότιου και του βόρειου αντιστοιχώ τοίχου του κεντρικού κλίτους του ναού: ή ζώνη είναι στο ίδιο ύψος μέ την ζώνη των χοροστασιών, στην όποία και συνεχίζεται ό κύκλος. Οί απεικονίσεις που περιλαμβάνονται στά Πάθη είναι δεκατέσσερις: άφηγοούνται τά γεγονότα τά όποία είναι ή αποκορύφωση της θρησκευτικής περιόδου των πενήντα ήμερών πριν από

τό Πάσχα· τονίζουν την σωτηρία του γένους των ανθρώπων μέ τό μαρτύριο του Χριστού.

Ός προς την γενική του διάταξη ό κύκλος των Παθών δέν εύρίσκεται σέ δευτερεύοντα τμήματα των τοίχων του ναού ούτε περιέχει σκηνές από τόν κύκλο του Δωδεκαόρτου. Καθώς καλύπτει την ύψηλότερη ζώνη όλων των τοίχων των δύο χοροστασιών και τμήμα του 'Ιεροῦ, προβάλλεται ιδιαίτέρως. 'Ασχέτως εάν ό κύκλος των Παθών, μέ τίς περισσότερες από τίς σκηνές που περιλαμβάνονται στο Πρωτάτο, είχε ήδη ολοκληρωθεί από τό τέλος του 12ου αιώνας³⁷, έδω συνεχίζει την ανάπτυξη του μέ νέες παραστάσεις, εκείνες μάλιστα τίς όποιες συναντούμε καθιερωμένες κατά τά άμέσως επόμενα χρόνια³⁸.

Η πρώτη και ή τελευταία σκηνή του κύκλου, ό Μυστικός Δείπνος και ή Ψηλάφηση του Θωμά, εύρίσκονται προς την ανατολική πλευρά του κεντρικού κλίτους του ναού και περιβάλλουν την 'Αγία Τράπεζα, στόν χώρο του 'Ιεροῦ Βήματος. Τό γεγονός τό όποιο εικονίζει ό Μυστικός Δείπνος συνδέεται μέ την αναίμακτη θυσία ή όποία τελείται στην 'Αγία Τράπεζα του ναού. Κατά διαφορετικό τρόπο συνδέεται μέ τόν ίδιο χώρο και ή παράσταση μέ την Ψηλάφηση του Θωμά³⁹. Παρόμοια επίδραση ύπάρχει στά άμέσως επόμενα χρόνια και στην Περιβλεπτο της 'Αχρίδος⁴⁰. Στην Σοροάνι, λίγο παλαιότερα, ή Ψηλάφηση του Θωμά εύρίσκεται επίσης στόν χώρο του 'Ιεροῦ Βήματος⁴¹.

Σέ κάθε παράσταση ή εικονογραφία όλων των σκηνών του κύκλου, όταν αυτή συγκριθεί μέ σύγχρονά της μνημεία, αποκαλύπτει μία ιδιαίτερη προσπάθεια για σχολαστική εικονογράφηση μιας κυρίως φράσεως από τό σύνολο της περιγραφής των έπεισοδιών, τά όποία κατά περίπτωση αναφέρει ή Καινή Διαθήκη⁴². Πρώτη φορά για την όρθόδοξη τέχνη στόν Μυστικό Δείπνο ό Χριστός κατέχει τό κέντρο της σκηνής, στην όποία εικονογραφείται κυρίως τό χωρίο του Εὐαγγελίου *Είς έξ υμῶν παραδώσει με*⁴³. Τό ίδιο συμβαίνει και μέ τόν Νιπτήρα, όπου εικονογραφείται ή σχετική συνομιλία του Χριστού μέ τόν Πέτρο⁴⁴. Στά προγενέστερα του Πρωτάτου χρόνια οί πλέον συνηθισμένες στιγμές από τό γεγονός του Νιπτήρος είναι εκείνες στίς όποιες ό Χριστός νίπτει ή εκμᾶσσει μέ τό λέντιον τά πόδια του Πέτρου⁴⁵· κατά την άμέσως μεταγενέστερη εποχή επαναλαμβάνονται παραλλαγές από την παράσταση του Πρωτάτου⁴⁶. Δίπλα από τόν Νιπτήρα είναι τοποθετημένη ή εικονογράφηση της Διδασκαλίας που είχε αναφέρει ό Χριστός στόν Πέτρο⁴⁷. Στην Προσευχή στο "Όρος των 'Ελαιών⁴⁸, ή σύνθεση της σκηνής είναι αντίστοιχη προς εκείνη της Περιβλεπτο της 'Αχρίδος⁴⁹· εικονογραφεί τίς διαδοχικές φάσεις του περιστατικού, όπως αναφέρεται στην Καινή Διαθήκη (Ματθ. κς' 36/46, Μάρκ. ιδ' 32/42, Λουκ. κβ' 39/46).

Στήν Περίβλεπτο ή ἴδια σύνθεση ἀναλύει τό γεγονός κατά τρόπο ἀφηγηματικότερο. Ἡ σκηνή μέ τήν Ἀνάβαση τοῦ Χριστοῦ στόν Σταυρό⁵⁰ δέν ὑπάρχει, ἀπό ὅσο γνωρίζω, σέ προγενέστερα μνημεῖα· τό αὐτό συμβαίνει καί μέ τόν Ἰωσήφ πρό τοῦ Πιλάτου (Ματθ. κζ' 57/58, Μάρκ. ιε' 43/44, Λουκ. κγ' 50/52, Ἰω. ιθ' 38), τοῦ ὁποῖου τήν πράξη ὁ Θεόληπτος παραλληλίζει μέ ἰδιαίτερη ἔμφαση πρὸς τήν μοναχική ζωή⁵¹. Στήν Ἀποκαθήλωση ἐπαναλαμβάνεται ὁ εἰκονογραφικός τύπος τῆς Mileševa (1220/30)⁵²: ἡ Παναγία εὐρίσκεται πίσω ἀπό τό σῶμα τοῦ Χριστοῦ, σκύβοντας πρὸς τά ἔμπρός καί πλάγια γιά νά τόν ἀσπασθεῖ. Στήν Ψηλάφηση τοῦ Θωμᾶ⁵³ οἱ ἀναλογίες τῶν σωμάτων τῶν μορφῶν εἶναι οἱ ἴδιες καί γιά τόν Χριστό καί γιά τοὺς ἀποστόλους, τό ἀντίθετο συμβαίνει στήν Σοροάνι⁵⁴ ἢ καί στά προγενέστερά της μνημεῖα⁵⁵.

Ἡ προσεκτική σύγκριση τοῦ συνόλου τῶν συνθέσεων κυρίως τοῦ κύκλου αὐτοῦ πρὸς τόν ἀντίστοιχο τῆς Περιβλέπτου τῆς Ἀχρίδος εἶχε ὁδηγήσει τήν Μαρία Σωτηρίου στήν χρονολόγησή τοῦ Πρωτάτου πρὶν ἀπό τό 1294, τῆς Περιβλέπτου⁵⁶.

Ἡ ἀπόδοση τῶν κύκλων τοῦ Δωδεκαόρτου καί τῶν Παθῶν διακρίνεται τόσο γιά τήν ἐνότητα μέ τήν ὁποία παρουσιάζεται ἡ ἀφήγησή τους, ὅσο καί γιά τήν ἀμεσότητα καί τήν ἀκρίβεια στήν ἀπόδοση τοῦ κειμένου τοῦ Εὐαγγελίου. Ὁ Χριστός εἰκονίζεται ὡς τέλειος ἄνθρωπος στίς ἴδιες διαστάσεις μέ τοὺς συνανθρώπους του καί τοὺς μαθητές του. Γίνονται γνωστά τά

- Ἀγίου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης, Ἀθήναι 1952, I, σ. 214. Gouma-Peterson, Parecclesion. Γιά τήν σχέση τῶν τοιχογραφιῶν μέ τόν Θεόληπτο βλ. Gouma-Peterson, Christ as Ministrant, σ. 214. Ἡ χρησιμοποιούμενη ἀπό τόν Θεόληπτο παραπομπή δέν προέρχεται ἀπό τόν κώδικα Ott. gr. 405, ἀλλά ἀπό τοὺς Vat. gr. 1140 καί Ott. gr. 418, βλ. S. Salaville, Deux documents inedits sur les dissensions religieuses byzantines entre 1295 et 1310, REB V (1947), σ. 125.
33. Millet - Frolow, II, πίν. 18-22. Cyrić, σ. 130.
34. Millet - Frolow, III, πίν. 12. Miljković-Peprek, σ. 112.
35. Millet - Frolow, II, πίν. 78.
36. Γιά τήν εἰκονογράφηση τῶν Παθῶν κατά τήν περίοδο αὐτή βλ. συνοπτικά Gouma-Peterson, Christ as Ministrant, σ. 200-201, ὑπόσημ. 6.
37. Μουρίκη, Τά ψηφιδωτά, I, σ. 225-227.
38. Ἡ ἀναφορά γίνεται κυρίως γιά τήν δομή πού ἔχουν οἱ σκηνές τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου, τῆς Ἀναβάσεως τοῦ Χριστοῦ στόν Σταυρό καί τοῦ Ἰωσήφ στόν Πιλάτο.
39. Ἡ σκηνή τονίζει ἐξίσου ἀπτά «τό γεγονός τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου, τῆς ἄρσεως κάθε ἀμφιβολίας, τῆς προσωπικῆς κοινωνίας καί τῆς ψηλάφησης τοῦ Ἀναστάντος» (Ἰ. Μ. Φουντούλης, Λογική Λατρεία (ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, σειρά Λογική Λατρεία, 5, σ. 92).
40. Miljković-Peprek, σ. 48-49.
41. Cyrić, σ. 127.
42. Καλομοιράκης, Παρατηρήσεις καί Μυριόβιβλος, σ. 4.
43. Σωτηρίου, σ. 6. Στήν παράσταση ὁ Χριστός ἀνασηκώνει τό δεξιό του χέρι λέγοντας τό εἰς ἐξ ὑμῶν παραδώσει με (Ματθ. κς' 21, Μάρκ. ιδ' 18, Ἰω. ιγ' 21), παραλλήλως μέ τό ἡ καινὴ διαθήκη ἐν τῷ αἵματί μου, τό ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυνόμενον, πλὴν ἰδοὺ ἡ χεὶρ τοῦ παραδιδόντός με μετ' ἐμοῦ ἐπὶ τῆς τραπέζης (Λουκ. κβ' 20-21).
44. Εἰκονίζεται τό παρακάτω χωρίο: Ἐρχεται οὖν πρὸς Σίμωνα Πέτρον, καὶ λέγει Αὐτῷ ἐκεῖνος. Κύριε σὺ μου νίπτεις τοὺς πόδας; ἀπεκρίθη Ἰησοῦς καὶ εἶπεν αὐτῷ. ὁ ἐγὼ ποιῶ σὺ οὐκ οἶδας ἄρτι, γνώση δὲ μετὰ ταῦτα. λέγει αὐτῷ Σίμων Πέτρος. Κύριε οὐ μὴ νίψῃς τοὺς πόδας μου εἰς τὸν αἰῶνα. Ἀπεκρίθη αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς, ἐάν μὴ νίψω σε, οὐκ ἔχεις μέρος μετ' ἐμοῦ. λέγει αὐτῷ Σίμων Πέτρος. Κύριε, μὴ τοὺς πόδας μου μόνον, ἀλλὰ καὶ τὰς χεῖρας καὶ τὴν κεφαλὴν, (Ἰω. ιγ' 6-9). Γιά τήν προγενέστερη εἰκονογραφία τοῦ θέματος βλ. Μουρίκη, Τά ψηφιδωτά, I, σ. 197-199.
45. Ὁ.π., II, πίν. 94-95.
46. Miljković-Peprek, πίν. CXLII, εἰκ. 120. Millet - Frolow, III, πίν. 37, 42, 71.
47. Millet, Athos, πίν. 20.1.
48. Ὁ.π., πίν. 20.2.
49. Millet - Frolow, III, πίν. 5.2, 6.2-4.
50. Millet, Athos, πίν. 24.3.
51. Πᾶς γὰρ ὁ αἰτῶν λαμβάνει καὶ ὁ ζητῶν εὐρίσκει. Ὁ Ἰωσήφ αἰτήσας ἔλαβε τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου καὶ —ὁ μοναχός— αἰτῶν τὸν Θεὸν τῆς ἁμαρτίας ἀπόστησει, λαμβάνει τὸ αἶτημά του καὶ τὸ σῶμά του ἐκβάλει τῆς δουλείας τῶν κακῶν (Θεόληπτος, Τῇ Κυριακῇ τῶν Μυροφόρων καὶ εἰς Ἰωσήφ τὸν ἀπὸ Ἀριμαθαίας, φ. 172r).
52. Millet - Frolow, I, πίν. 65. S. Radović, Mileševa, Βελιγράδι 1971, πίν. XX. V. J. Djurić, La plus ancienne peinture de Mileševa, origines et analogies, στὸ Mileševa dans l'histoire du peuple serbe, Βελιγράδι 1987, σ. 28-29, 32, 35-36, πίν. 11-12, ὅπου καί ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία γιά τήν Ἀποκαθήλωση.
53. Millet, Athos, πίν. 27.3.
54. Millet - Frolow, II, πίν. 18. Cyrić, πίν. XXVI.
55. Millet - Frolow, I, πίν. 67. D. Talbot Rice, The Church of Hagia Sophia at Trebizond, Ἐδιμβούργο 1968, πίν. 45. E. Diez - O. Demus, Byzantine Mosaics in Greece, Hosios Lucas and Daphni, Cambridge, Mass. 1931, πίν. 104.
56. Σωτηρίου, σ. 20.

28. Συνήθως συνδέεται μέ τήν ἡσυχαστικὴ παράδοση ἡ φασματικὴ ἀπόδοση τῆς δόξας στήν Μεταμόρφωση τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων τῆς Θεσσαλονίκης: βλ. G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles, d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont Athos. Παρίσι 1916, ἀνατύπωση 1961, σ. 230-231. Ξυγγόπουλος, ὅ.π. (ὑπόσημ. 20), σ. 19. Meyendorff, Παλαμᾶς, σ. 145. Π. Εὐδοκίμωφ, Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας (ἐλλ. μτφρ. Κ. Χαραλαμπίδη; ἐκδ. Πουρνάρας), Θεσσαλονίκη 1980, σ. 223-229. Ἡ ἀπόδοση τῆς δόξας στήν σκηνή τοῦ Πρωτάτου διατυπώνει περισσότερο ἀποφατικά τό ἴδιο φαινόμενο, βλ. Καλομοιράκης, Ἡ ἐμπειρία, σ. 28-31.

29. Ξυγγόπουλος, σ. 18-22.

30. Θεόληπτος, Τῇ δ' Κυριακῇ ἐξήγησις εἰς τὸ Θαῦμα τοῦ παραλύτου, φ. 175r-183r. Τῇ ε' Κυριακῇ, εἰς τὸ Θαῦμα τοῦ ἐκ Γενετῆς τυφλοῦ, φ. 188v-193v. Τῇ ε' Κυριακῇ τῆς Σαμαρείτιδος, φ. 183r-188r.

31. Ἀναφερόμενος στήν Βάπτισήν ὁ Θεόληπτος λέγει: τῷ ἐπιχάσκοντι ταῖς ὕλαις τῆς γῆς, καὶ πρὸς τὰς ἡδονὰς τῆς σαρκὸς ἐγκύπτουσι, κεκλεισμένοι εἰσὶν οἱ οὐρανοί, ὡς τοὺς νοεροὺς ὀφθαλμοὺς ἐσκοτισμένους φέροντι (Θεόληπτος, Μερικὴ διατράνωσις πρὸς ὑπόμνησιν ἁγούσα τῶν παρὰ τοῦ ταπεινοῦ Φιλαδελφείας Θεολήπτου διαφόρων λαληθέντων τῇ Σεβασμιωτάτῃ Βασιλίᾳ Εὐλογία Μοναχῇ, καὶ τῇ μετ' αὐτῆς καὶ ὑπ' αὐτήν, Ἀγαθονίκη Μοναχῇ, φ. 215r).

32. Γιά τὸν ἅγιο Εὐθύμιο βλ. Γ. Μ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ

γεγονότα τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν καί τῶν Παθῶν ὄχι μέ σκοπό νά τονισθεῖ κυρίως τό μαρτύριο ἀλλά γιά νά *διαβαστάζεται ἡ ψυχή*⁵⁷, ὥστε νά *μιμηθῇ τήν πολιτείαν τοῦ Χριστοῦ*⁵⁸. Ἀπό κοινοῦ οἱ δύο κύκλοι τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν καί τῶν Παθῶν ἀποτελοῦν μία ἐνότητα: ἱστοροῦν τήν ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου, τοῦ δευτέρου προσώπου τῆς Ἁγίας Τριάδος, κατά τρόπο πού θυμίζουν τήν παράδοση πού ἀπηχεῖται στά λεγόμενα τοῦ Θεολήπτου γιά τήν *ἱστορήσιν τοῦ γράμματος τήν εἰσάγουσαν εἰς τήν θεωρίαν τοῦ πνεύματος*⁵⁹.

Ἡ κύκλος τῆς Πεντηκοστῆς

Ἡ κύκλος, πού εἰκονογραφεῖται συχνά κατά τά τέλη τοῦ 13ου καί τίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰῶνος, περιλαμβάνει ἑπτά συνθέσεις μοιρασμένες σέ δύο διαφορετικούς χώρους τοῦ ναοῦ, στό διακονικό καί στό νοτιοδυτικό διαμέρισμα⁶⁰: συνήθως ἀναφέρεται ἀπό τούς μελετητές ὡς κύκλος τῶν θαυμάτων καί τῆς Διδασκαλίας (Ministry Cycle) ἢ τοῦ Βίου τοῦ Χριστοῦ. Στήν πραγματικότητα πρόκειται γιά τόν κύκλο τῆς περιόδου τῆς Πεντηκοστῆς, καθὼς τά γεγονότα πού περιλαμβάνει ἀντιστοιχοῦν σέ εὐαγγελικά ἀναγνώσματα τῆς περιόδου, ἢ ὁποία κορυφώνεται μέ τήν ἐκδήλωση τοῦ τρίτου προσώπου τῆς Ἁγίας Τριάδος, τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἀπό τήν μελέτη τοῦ ἀντίστοιχου κύκλου στό παρεκκλήσιο τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ, χωρίς ὅμως καί νά ἀξιοποιηθεῖ, ὅτι ἡ εἰκονογραφική παράδοση πού ἀντιπροσωπεύεται στό Πρωτάτο εἶναι ἀρχαιότερη ἀπό τήν παράδοση τῆς ὁμάδας τῶν μνημείων στήν ὁποία ἀνήκει ὁ Ἅγιος Εὐθύμιος⁶¹. Μολονότι εἶχε ἐντοπισθεῖ ἀπό τήν Θ. Γκούμα-Peterson ἡ ἀπήχηση τῆς πνευματικότητας τῶν ἁγίων Θεολήπτου καί Ἀθανασίου στήν τοιχογράφηση τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου⁶², δέν εἶχε συνειδητοποιηθεῖ ὅτι ἦταν δυνατόν μέ περισσότερη ἐρευνα οἱ ἴδιες παρατηρήσεις νά δώσουν καί πρόσθετες πληροφορίες γιά τήν ἰδιαίτερη σημασία κατά τήν περίοδο ἐκείνη τοῦ κύκλου τῶν θαυμάτων.

Ἀπό τίς ἑπτά συνθέσεις τοῦ κύκλου στό Πρωτάτο, οἱ δύο προέρχονται ἀπό τό κατά Ματθαῖον καί οἱ ὑπολοίπες ἀπό τό κατά Ἰωάννην Εὐαγγέλιο. Θεματολογικά ἀπό τίς ἑπτά σκηνές οἱ ἑξί συνδέονται μέ τίς ἀκολουθίες τῆς περιόδου τῆς Πεντηκοστῆς, ἐνῶ ἡ μία μέ τήν περίοδο ἢ ὁποία εἶναι προέκτασή της. Στήν ἴδια ἐπίσης θρησκευτική περίοδο ὑπάγονται καί οἱ παραστάσεις στήν πρόθεση τοῦ Χριστοῦ ἐν Ἑτέρᾳ Μορφῇ⁶³ καί τοῦ Δείπνου —μᾶλλον— εἰς Ἑμμαούς⁶⁴ στό διακονικό, ἐνταγμένες στόν λειτουργικό κύκλο (εὐρίσκονται στίς κόγχες). Ἀσχέτως ἐάν δέν ἀποτελοῦν τμήμα τοῦ κύκλου πού ἐξετάζεται ἐδῶ, μέ τό περιεχό-

μενό τους συμβάλλουν στήν, παρά τά εἰκονογραφικά καθιερωμένα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἰδιαίτερη προβολή τῆς περιόδου τῆς Πεντηκοστῆς.

Μία προσφυγή στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἔβλεπε ὁ Θεόληπτος τήν περίοδο τῆς Πεντηκοστῆς εἶναι διαφωτιστική, καθὼς στίς ἐπιστολές του πρὸς τήν Εὐλογία μοναχή, περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη λειτουργική περίοδο, σχολιάζει τά γεγονότα ἀπό τόν κύκλο αὐτό⁶⁵. Τά λόγια του λειτουργοῦν κατά κανόνα σέ ἀντιπαροβολή πρὸς τόν κύκλο τῶν Παθῶν. Ἡ παρατήρηση αὐτή νοηματοδοτεῖ καί τήν παρουσία μιᾶς σκηνῆς φαινομενικά ἐκτός τῆς περιόδου τῆς Πεντηκοστῆς, τῆς Θεραπείας τοῦ Ξηράν ἔχοντος τήν Χεῖρα, σκηνῆς ἢ ὁποία λειτουργικά ἐντάσσεται στήν περίοδο ἀμέσως μετὰ τήν Πεντηκοστή, καθὼς σ' ἐκείνες τίς ἀκολουθίες μνημονεύονται γεγονότα πού προβάλλουν τό ἔργο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

Ἀπό τίς εἰκονιζόμενες συνθέσεις στό νοτιοδυτικό διαμέρισμα, ὁ Θεόληπτος ἀναφέρεται μέ χαρακτηριστικά λόγια καί γιά τήν σκηνή τῆς Σαμαρείτιδος⁶⁶ καί γιά τήν Ἰαση τοῦ Παραλυτικοῦ⁶⁷. Γιά τό θαῦμα τῆς Θεραπείας τοῦ Τυφλοῦ τέλος, τονίζει μεταξύ ἄλλων τήν ἐσωτερική διδασκαλία τοῦ θαύματος πού ἀναφέρεται στήν ψυχή τοῦ ἀνθρώπου⁶⁸ καί τήν ἀναγκαιότητα γιά ταπείνωση⁶⁹ καί μίμηση τοῦ Χριστοῦ⁷⁰.

Ἡ κύκλος τῆς Πεντηκοστῆς, μέ τόν χαρακτήρα τόν ὁποῖο ἔχει, συμπληρώνει τούς δύο πρώτους κύκλους τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν καί τῶν Παθῶν. Ἐάν οἱ δύο πρῶτοι κύκλοι προέβαλλαν κατά τρόπο ἀκριβή τήν σωτηρία τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων μέ τήν ἐνσάρκωση καί τό μαρτύριο τοῦ Υἱοῦ στήν γῆ, ὁ κύκλος τῆς Πεντηκοστῆς τονίζει τήν σωτηρία τοῦ ἴδιου γένους μέ τήν δωρεά τοῦ τρίτου προσώπου τῆς Ἁγίας Τριάδος, τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἡ μεγάλη ἔκταση καί ἔμφαση, μέ τίς ὁποῖες ἔχουν ἱστορηθεῖ τά γεγονότα τῶν τριῶν κύκλων στόν ναό, προσδίδουν στό πρόγραμμα ἓνα χαρακτήρα καθαρά ἐκκλησιολογικό. Προβάλλουν μέ τήν ἀκρίβεια τοῦ χαρακτήρα τους τά δύο σκέλη, τό χριστολογικό καί τό πνευματολογικό, στά ὁποία εἶναι θεμελιωμένη ἡ ὁρθόδοξη χριστιανική Ἐκκλησία⁷¹, κατά τρόπο μάλιστα πού θυμίζουν τά λεγόμενα τοῦ Θεολήπτου: *γιά νά διδάσκονται οἱ προσέχοντες καί τρόπον μυστικῆς ἀρετῆς*⁷².

Ἡ Χριστός Δωδεκαετής στόν Ναό

Στήν μεσαία ζώνη ἀπό τίς τρεῖς τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ βορειοδυτικοῦ διαμερίσματος, εἰκονίζεται ὁ Χριστός Δωδεκαετής στόν Ναό⁷³ (Εἰκ. 1, σκ. 3.θ), σκηνή ἢ ὁποία βασίζεται στό κατά Λουκᾶν (γ' 41/50). Ἡ θέση της στόν ναό κάνει τήν σκηνή ἀπό τίς πλέον δυσεξηγήτες τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος. Ἐπειδή δέν

ἀνήκει σέ κανένα ἀπό τούς κύκλους τοῦ προγράμματος, γιά νά ἐντοπισθεῖ ἡ αἰτία τῆς ἐπιλογῆς τῆς, ἀπαιτεῖται ἀναλυτική διερεύνηση στόν λειτουργικό της χρόνο: οἱ ἐπιστολές τοῦ Θεολήπτου τήν φορά αὐτή δέν διαφωτίζουν. Τό γεγονός τῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ στόν Ναό συνδυάζεται στόν λειτουργικό χρόνο τῆς Ἐκκλησίας μέ τήν ἐορτή τῆς Περιτομῆς καί τῆς ὀνοματοδοσίας τοῦ Χριστοῦ κατά τήν 1η Ἰανουαρίου⁷⁴. Ἡ Περιτομή σχετίζεται λειτουργικά μέ τήν παρουσία τοῦ Χριστοῦ Δωδεκαετοῦς στόν Ναό, καθώς ὡς γεγονότα καί τὰ δύο προέρχονται ἀπό τό ἴδιο εὐαγγελικό ἀνάγνωσμα. Ἡ παράσταση, στόν τοῖχο ὅπου εἶναι τοποθετημένη, εὐρίσκεται ἀνάμεσα στίς σκηνές τῶν Τριῶν Παίδων ἐν τῇ Καμίνῳ ἀπό ἐπάνω καί τήν παράσταση τοῦ ἁγίου Παχωμίου μέ τόν Ἄγγελο ἀπό κάτω. Παρά τόν κανόνα πού ἰσχύει γιά τὰ γωνιακά διαμερίσματα τοῦ ναοῦ, στό βορειοδυτικό διαμέρισμα ἔχουν εἰκονογραφηθεῖ θέματα τὰ ὁποῖα δέν προέρχονται ἀπό ἕνα μόνο κύκλο. Ἡ συνύπαρξη ἐδῶ παραστάσεων ἀπό διαφορετικούς κύκλους πρέπει νά ἐξηγεῖται ἀπό κάποιο κοινό στοιχεῖο πού θά τίς χαρακτηρίζει. Ἡ σκηνή μέ τόν Χριστό Δωδεκαετή στόν Ναό δέν τονίζει μόνο τήν ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου ἢ τήν ὑπεροχή τοῦ πνεύματος τοῦ Λόγου ἀπέναντι στό γράμμα τοῦ Νόμου· ἀποτελεῖ ἐπιπλέον καί τήν μία ἀπό τίς δύο κύριες στιγμές ὅλης τῆς Καινῆς Διαθήκης, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ Παναγία διατηροῦσε στήν καρδιά της τό γεγονός τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Λόγου, προτυπώνοντας μέ τόν τρόπο αὐτό καί τήν μετέπειτα Ἐκκλησία⁷⁵. Καί ἡ ἄλλη ἐπίσης φορά πού ἀναφέρεται στό ἴδιο γεγονός —τοῦ τόπου ὅπου διατηροῦσε ἡ Θεοτόκος τὰ ρήματα— εὐρίσκεται στήν ἀρχή τοῦ ἴδιου εὐαγγελικοῦ ἀποσπάσματος (Λουκ. β' 19).

Ἡ εὐαγγελική περίοδος, ἡ ὁποία ὁλοκληρώνεται μέ τούς τρεῖς κύκλους καί τήν μία παράσταση ἐκτός κύκλων, ὁδηγεῖ μέ τήν σειρά της σέ μία ἐπομένη· εἰσάγει στήν ἀπαρχή τῆς εὐρύτερης παραδόσεως τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἔκτοτε διατηρεῖ ταῦτα συμβάλλουσα ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτῆς⁷⁶, σύμφωνα μέ τό εὐαγγελικό χωρίο στό ὁποῖο καταλήγει ἡ σχετική μέ τόν Χριστό Δωδεκαετή ἀναφορά.

74. Ἵνα διαβαστάζεται ἡ ψυχὴ καὶ νὰ μὴν πίπτει εἰς τὰ πονηρὰ τῆς σαρκὸς θελήματα (Θεόκλητος, Ἀδελφαὶ καὶ μητέρες: οἱ εἰώθασιν ἀπὸ πλοῦτος εἰς πένιαν καταβαίνοντες, δανισταῖες προσέρχασθαι, φ. 165v).

75. Ὁφείλομεν ὁρᾶν πρὸς τὴν ἁγίαν πολιτείαν τοῦ Κυρίου, καὶ μιμεῖσθαι τὴν σωτήριον ἀναστροφὴν αὐτοῦ (δ.π., φ. 165r).

76. Θεόκλητος, Ἀναγωγὴ τοῦ εἰς τὴν συγκύπτουσαν θαύματος, διαγωγὴν ἀρίστην μυσταγωγούσα, φ. 74v.

60. Γιά τόν κύκλο τῶν θαυμάτων τοῦ Χριστοῦ κατά τὴν περίοδο πού ἐξετάζεται βλ. Gouma-Peterson, *Christ as Ministrant*, σ. 199, ὑπόσημ. 1.

61. Κατὰ κανόνα ὑπάρχουν συνοπτικοὶ εἰκονογραφικοὶ τύποι. Γιά τὴν θεραπεία τοῦ Παραλυτικοῦ, δ.π., σ. 207. Γιά τὴν Σαμαρείτιδα, δ.π., σ. 209, ὑπόσημ. 36. Γιά τὴν θεραπεία τοῦ Τυφλοῦ, δ.π., σ. 209, ὑπόσημ. 32. Στὴν παράσταση τῆς Συναγωγῆς ἀπηχεῖται ἡ παράδοση τοῦ Μηνολογίου τοῦ Βασιλείου τοῦ Β', δ.π., σ. 202-203, ὑπόσημ. 13-14.

62. Στὶς ἐργασίες τῆς Th. Gouma-Peterson ἔχει γίνει διερεύνηση σχετικὴ μέ τό πρόσωπο τοῦ ἱερέως καὶ πῶς τό βλέπουν οἱ ἅγιοι Ἀθανάσιος καὶ Θεόκλητος. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι στόν ναό τοῦ Ἀγίου Εὐθυμίου, πού ἡ τοιχογράφησή του τονίζει τό πρόσωπο τοῦ λειτουργοῦ ἱερέα, λειτουργοῦνται κυρίως ἑγγαμοὶ ἀστοί, ἀντίθετα ἀπὸ τὸ Πρωτάτο, ὅπου τὸ ἐκκλησίασμα εἶναι μοναχοί.

63. Τσίμας-Παπαχατζηδάκης, I.

64. Ἡ σκηνὴ εὐρίσκεται σέ πολὺ κακὴ κατάσταση πού κάνει ἀμφίβολη τὴν ταύτισή της.

65. Ὁ Θεόκλητος σχολιάζει ἑκτενῶς τὴν περίοδο αὐτὴ, στίς ἐπιστολές του (S. Salaville, *La vie monastique grecque au début du XIVe siècle, d'après un discours inédit de Théophte de Philadelphie*, REB II (1944), σ. 119-121). Στόν κώδικα Vat. gr. 405 τὴν ἴδια ἑκταση μέ τὰ θέματα τοῦ κύκλου τῆς Πεντηκοστῆς καλύπτουν μόνον ὁσες ἐπιστολές ἀναφέρονται σέ ὁδηγίες γιά τὴν ζωὴ τῶν μοναζουσῶν στό κοινόβιο τοῦ Φιλανθρώπου.

66. Καταλειψάτω... καθάπερ Σαμαρείαν, τὴν φροντίδα τοῦ ματαίου βίου· καὶ πορευέσθω πρὸς τὴν πηγὴν, τὴν Ἐκκλησίαν φημί. Καὶ ἀξιώθησεται τῆς ὁμιλίας τοῦ Κυρίου... καταλιμπάνει καθάπερ ὕδριν τὴν γῆνιν καὶ κοσμικὴν ἀναστροφὴν καὶ ἐπανερχεται πρὸς τὴν πρώτην πολιτείαν, ἡγουν πρὸ τῆς παραβάσεως (Θεόκλητος, Τῇ ε' Κυριακῇ τῆς Σαμαρείτιδος, φ. 187r).

67. Ὡς γὰρ ὁ Παράλυτος, ἐπιστάντι τῷ Ἰησοῦ καὶ κελεύσαντι ἄραι τὴν κλίνην καὶ περιπατεῖν, ὕψικουσεν ἀδιακρίτως καὶ ἡγέρθη, οὕτω καὶ ἡμεῖς ἐν ταῖς εὐαγγελικαῖς ἐντολαῖς ὑπακούσωμεν κελευούσαις ἡμῖν κομφίσαι τὴν ἐπιθυμίαν ἡμῶν ἀπὸ τῆς ὕλης τοῦ κόσμου τούτου, καὶ ὑψῶσαι τὸν λογισμόν καθάπερ κράββατον, καὶ θεῖναι ἐν τοῖς ὡμοῖς τῶν ἀρετῶν ἀξιώθειμεν περιπατῆσαι τὴν ὁδὸν τῆς σωτηρίας ἡμῶν (Θεόκλητος, Τῇ δ' Κυριακῇ, ἐξήγησις εἰς τὸ θαῦμα τοῦ Παραλύτου, φ. 183r).

68. Τοῦτο κηρύττει μὲν τὸν Σωτῆρα τρανότατα δημιουργὸν τοῦ ἀνθρώπου· τίς γὰρ τῶν ἀνθρώπων δυνήσεται πληρῶς διανοεῖσθαι τυφλοῦ ὀφθαλμούς; διδάσκει δὲ τοὺς προσέχοντας καὶ τρόπον μυστικῆς ἀρετῆς. Δι' οὗ ἡ ψυχὴ χριομένη καὶ νιπτομένη τοὺς ἐκ τῆς τῶν παθῶν πυρώσεως τύπους ἀποβάλλεται καὶ βλέπειν ἀξιοῦται τὸν ἐαυτῆς εὐεργέτην (Θεόκλητος, Τῇ ε' Κυριακῇ, εἰς τὸ θαῦμα τοῦ ἐκ Γενετῆς Τυφλοῦ, φ. 190r-v).

69. Τὸ πνῦμα, τὸ τῆς ταπεινώσεως φρόνημα εἰκονίζει. ἡ δὲ γῆ τῆς ὀργίλου καὶ σκληρᾶς ἡμῶν προαιρέσεως τύπον φέρει (δ.π., φ. 190v).

70. Μιμηταὶ γενησόμεθα τοῦ Χριστοῦ καὶ ὁμματώσομεν καὶ ἡμεῖς τυφλοὺς, καθάπερ ἐκεῖνος τὸν ἐκ γενετῆς τυφλόν (δ.π., φ. 192v).

71. Πρβλ. «Ἡ Ἐκκλησία, πού εἶναι τό ἔργο τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος ἀποσταλέντων ὑπὸ τοῦ Πατρὸς» (Β. Λόσκι, Κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ (ἑλλ. μτφρ. Μ. Γ. Μιχαηλίδη, ἔκδ. Β. Ρηγόπουλος, Θεσσαλονίκη 1974), σ. 170. Βλ. ἐπίσης, Βασίλειος, σ. 15-22, ἰδίως σ. 16).

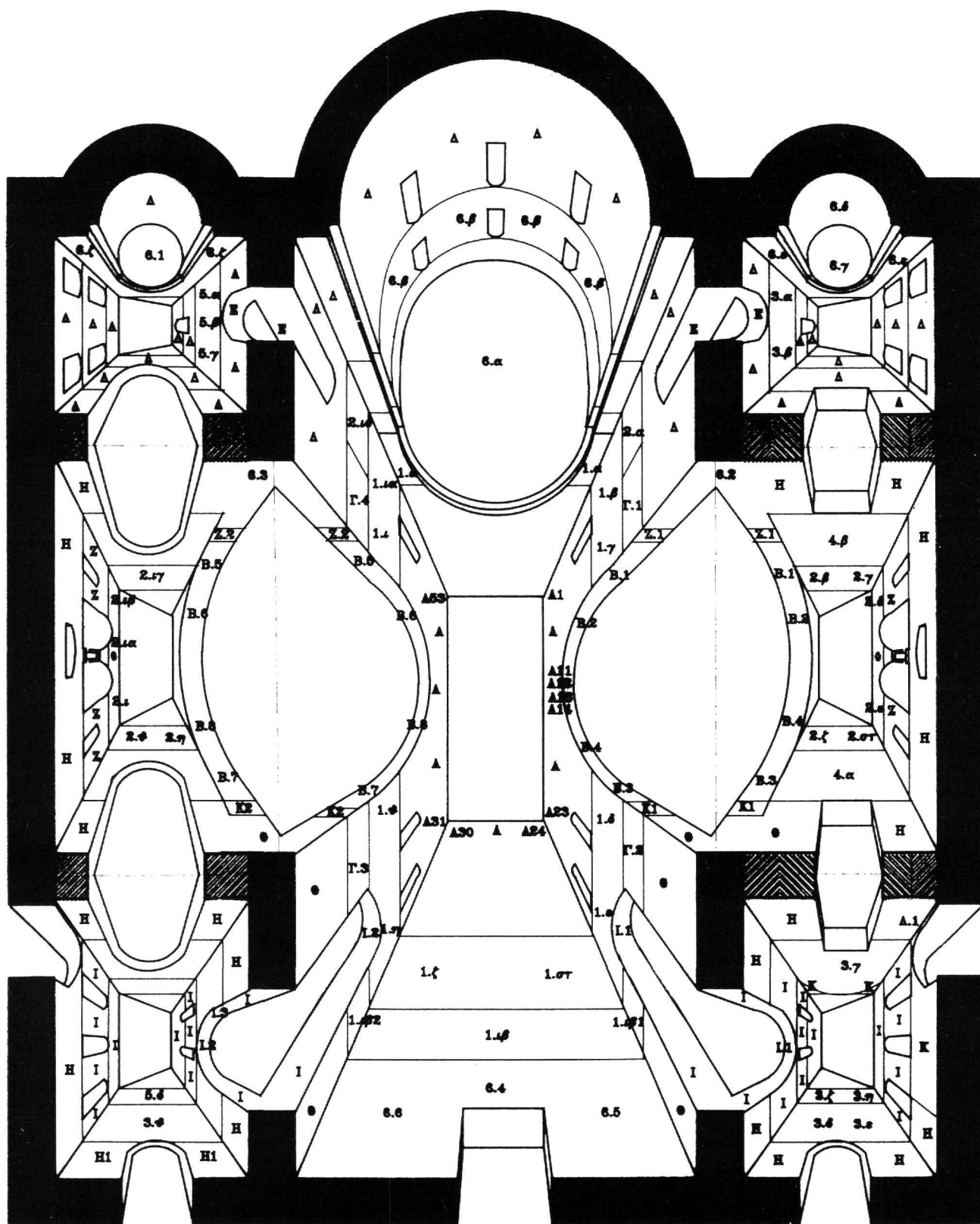
72. Ὁ.π. (ὑπόσημ. 68).

73. Millet, Athos, πίν. 35.1-2.

74. Συγκαταβαίνων ὁ Σωτὴρ τῷ γένει τῶν ἀνθρώπων κατεδέξατο σπαργάνων περιβολήν, οὐκ ἐβδελύξατο σαρκὸς τὴν περιτομήν (Συνέκδημος, σ. 614).

75. Νέλλας, Θεομήτωρ, σ. 18-19.

76. Ὁ.π., σ. 18.



Εικ. 1. Πρωτό, εικονογραφικό πρόγραμμα. Προοπτικό σκαρίφημα.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΠΡΩΤΑΤΟΥ (βλ. Εικ. 1)

ΟΙ ΚΥΚΛΟΙ

1. Τό Δωδεκάορτον

Μέτωπο άψίδας ιερου

1.α. 'Ο Εὐαγγελισμός τῆς Θεοτόκου (δέν σώζεται).

Κεντρικό κλίτος

Νότιος τοίχος, 2η ζώνη από ἐπάνω, ἀπό Α. πρὸς Δ.:

1.β. 'Η Γέννησις τοῦ Χριστοῦ.

1.γ. 'Η Ὑπαπαντή.

1.δ. 'Η Βάπτισις τοῦ Χριστοῦ.

1.ε. 'Η Μεταμόρφωσις τοῦ Χριστοῦ.

Δυτικός τοίχος, 2η ζώνη από ἐπάνω, ἀπό Ν. πρὸς Β. (δέν σώζονται):

1.στ. 'Η Ἑγερσις τοῦ Λαζάρου

1.ζ. 'Η Βαῖοφόρος.

Βόρειος τοίχος, 2η ζώνη από ἐπάνω, ἀπό Δ. πρὸς Α.:

1.η. 'Η Σταύρωσις τοῦ Χριστοῦ.

1.θ. 'Η εἰς Ἄδου Κάθοδος.

1.ι. 'Η Ἀνάληψις τοῦ Χριστοῦ.

1.ια. 'Η Πεντηκοστή.

Δυτικός τοίχος, 3η ζώνη από ἐπάνω: 1.ιβ. 'Η Κοίμησις τῆς Θεοτόκου.

Νοτιοδυτική ἄκρη νότιου τοίχου, 3η ζώνη από ἐπάνω:

1.ιβ.1. 'Ο ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός.

Βορειοδυτική ἄκρη βόρειου τοίχου, 3η ζώνη από ἐπάνω:

1.ιβ.2. 'Ο ἅγιος Κοσμάς ὁ Ποιητής.

2. Τά Πάθη τοῦ Χριστοῦ

Κεντρικό κλίτος

Νοτιοανατολική ἄκρη νότιου τοίχου, 3η ζώνη από ἐπάνω:

2.α. 'Ο Μυστικός Δείπνος.

Νότιο χοροστάσιο

1η ζώνη από ἐπάνω, ανατολικός τοίχος, ἀπό Β. πρὸς Ν.:

2.β. 'Ο Νιπτήρ.

2.γ. 'Η Διδασκαλία μετὰ τὸν Νιπτήρα.

Νότιος τοίχος, ἀπό Α. πρὸς Δ.:

2.δ. 'Η Προσευχὴ στό Ὅρος τῶν Ἑλαιῶν.

2.ε. 'Η Προδοσία.

Δυτικός τοίχος ἀπό Ν. πρὸς Β.:

2.στ. 'Ο Χριστὸς πρὸ τοῦ Ἀννα καὶ τοῦ Καϊάφα.

2.ζ. Πιλάτου Ἀπόνιψις.

Βόρειο χοροστάσιο

1η ζώνη από ἐπάνω, δυτικός τοίχος, ἀπό Ν. πρὸς Β.:

2.η. 'Ο Ἐλκόμενος.

2.θ. 'Η Προετοιμασία γιὰ τὴν Ἀνάβαση στὸν Σταυρό.

Βόρειος τοίχος, ἀπό Δ. πρὸς Α.:

2.ι. 'Η Ἀνάβασις τοῦ Χριστοῦ στὸν Σταυρό.

2.ια. 'Ο Ἰωσήφ στὸν Πιλάτο.

2.ιβ. 'Η Ἀποκαθάρσις.

Ἀνατολικός τοίχος:

2.ιγ. 'Ο Ἐπιτάφιος Θρῆνος.

Κεντρικό κλίτος

Ἀνατολική ἄκρη βόρειου τοίχου, 3η ζώνη από ἐπάνω:

2.ιδ. 'Η Ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ.

3. 'Ο κύκλος τῆς Πεντηκοστῆς

Διακονικό

Βόρειος τοίχος, 3η ζώνη από ἐπάνω, ἀπό Α. πρὸς Δ.:

3.α. Τὸ Χαίρετε τῶν Μυροφόρων.

3.β. 'Η θεραπεία τοῦ Ξηρὰν ἔχοντος τὴν Χεῖρα.

Νοτιοδυτικό διαμέρισμα

Ἀνατολικός τοίχος, 2η ζώνη από ἐπάνω:

3.γ. 'Ο Χριστὸς καὶ ἡ Σαμαρείτις.

Δυτικός τοίχος, 2η ζώνη από ἐπάνω, ἀπό Β. πρὸς Ν.:

3.δ. 'Ο Διωγμὸς τῶν Ἐμπόρων ἀπὸ τὸν Ναό.

3.ε. 'Η Διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ στὴν Συναγωγή.

Δυτικός τοίχος, 1η ζώνη από ἐπάνω, ἀπό Β. πρὸς Ν.:

3.ζ. 'Η θεραπεία τοῦ Παραλυτικοῦ.

3.η. 'Η θεραπεία τοῦ ἐκ Γενετῆς τυφλοῦ.

*Ἐκτός χριστολογικῶν κύκλων**Βορειοδυτικό διαμέρισμα*

Δυτικός τοίχος, 2η ζώνη από ἐπάνω:

3.θ. 'Ο Χριστὸς Δωδεκαετῆς στὸν Ναό.

4. 'Ο Βίος τῆς Θεοτόκου

Νότιο χοροστάσιο

Δυτικός τοίχος, 2η ζώνη από ἐπάνω:

4.α. Τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου.

Ἀνατολικός τοίχος, 2η ζώνη από ἐπάνω:

4.β. Τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου.

5. Οἱ Προεικονίσεις

Πρόθεση

Νότιος τοίχος, 3η ζώνη από ἐπάνω, ἀπό Α. πρὸς Δ.:

5.α. 'Η Βάτος.

5.β. 'Η Κλῖμαξ τοῦ Ἰακώβ.

5.γ. 'Η Σκηνὴ τοῦ Μαρτυρίου.

Βορειοδυτικό διαμέρισμα

Δυτικός τοίχος, 1η ζώνη από ἐπάνω:

5.δ. Οἱ Τρεῖς Παῖδες ἐν τῇ Καμίνῃ.

6. 'Ο λειτουργικός κύκλος

*Α. Παραστάσεις**Ἱερό*

Τεταρτοσφαῖριο κεντρικῆς ἁψίδας:

6.α. 'Η Πλατυτέρα (δέν σώζεται).

Ἡμικύλινδρος, 1η ζώνη από ἐπάνω:

6.β. 'Η Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων.

Διακονικό

Τεταρτοσφαῖριο ἁψίδας:

6.γ. 'Ο Δεῖπνος εἰς Ἑμμαούς.

Ἡμικύλινδρος:

6.δ. 'Ο Μελισμός.

Μέτωπο ἁψίδας:

6.ε. 'Ο Εὐαγγελισμός.

Πρόθεση

Μέτωπο ἁψίδας:

6.ζ. 'Ο Εὐαγγελισμός.

*Β. Μορφές**Πρόθεση*

Τεταρτοσφαῖριο ἁψίδας:

6.1. 'Ο Χριστὸς ἐν Ἑτέρᾳ Μορφῇ.

Κεντρικό κλίτος

Νοτιοανατολικός πεσσός, δυτικὴ πλευρά, ἀρχιτεκτονικὸ πλαίσιο:

6.2. 'Ο Χριστὸς ἐνθρονός.

Βορειοανατολικός πεσσός, δυτικὴ πλευρά, ἀρχιτεκτονικὸ πλαίσιο:

6.3. 'Η Θεοτόκος ἐνθρονὴ Βρεφοκρατούσα.

Δυτικός τοίχος, ὑπέρθυρο δυτικῆς πύλης:

6.4. 'Ο Χριστὸς Ἀναπεσών.

Δυτικός τοίχος, κάτω ζώνη, νότια πλευρά:

6.5. 'Ο Ἀρχάγγελος Μιχαήλ.

Δυτικός τοίχος, κάτω ζώνη, βόρεια πλευρά:

6.6. 'Ο ἀρχάγγελος Γαβριήλ.

ΟΙ ΜΟΡΦΕΣ

*Α. Οἱ Προπάτορες**Κεντρικό κλίτος*

Νότιος τοίχος, 1η ζώνη από ἐπάνω, ἀπό Α. πρὸς Δ.:

Α.1. 'Ο Ἀδάμ.

Α.2. 'Η Εὐα.

Α.3. 'Ο Σήθ.

Α.4. 'Ο Ἐνῶς.

Α.5. 'Ο Καϊνάν.

Α.6. 'Ο Μελελεήλ.

Α.7. 'Ο Ἰάρεδ.

Α.8. 'Ο Ἐνῶχ.

Α.9. 'Ο Μαθουσάλας.

Α.10. 'Ο Λάμεχ.

Α.11. 'Ο Νῶε.

Α.12. 'Ο Σήμ.

Α.13. 'Ο Ἰάφεθ.

Α.14. 'Ο Ἀβραάμ.

Α.15. 'Ο Ἰσαάκ.

Α.16. 'Ο Ἰακώβ.

Α.17. 'Ο Ἰούδας.

Α.18. 'Ο Φαρές.

Α.19. 'Ο Ἑσρώμ.

Α.20. 'Ο Ἀράμ.

Α.21. 'Ο Ἀμιναδάβ.

Α.22. 'Ο Ναασών.

Α.23. 'Ο Σαλμών.

Δυτικός τοίχος, 1η ζώνη από ἐπάνω, ἀπό Ν. πρὸς Β. (δέν σώζονται):

Α.24. 'Ο Βοός.

Α.25. 'Ο Ὄβηδ.

Α.26. 'Ο Ἰεσσαί.

Α.27. 'Ο Δαβίδ.

Α.28. 'Ο Σολομών.

Α.29. 'Ο Ροβοάμ.

Α.30. 'Ο Ἀβιά.

Βόρειος τοίχος, 1η ζώνη από ἐπάνω, ἀπό Δ. πρὸς Α.:

Α.31. 'Ο Ἀσά.

Α.32. 'Ο Ἰουσαφάτ.

Α.33. 'Ο Ἰωράμ.

Α.34. 'Ο Ὀζίας.

Α.35. 'Ο Ἰωάθαμ.

Α.36. 'Ο Ἀχαζ.

Α.37. 'Ο Ἐζεκίας.

Α.38. 'Ο Μανασσῆς.

Α.39. 'Ο Ἀμὼν.

Α.40. 'Ο Ἰωσίας.

Α.41. 'Ο Ἰεχωνίας.

Α.42. 'Ο Σαλαθιήλ.

Α.43. 'Ο Ζοροβάβελ.

Α.44. 'Ο Ἀβιούδ.

Α.45. 'Ο Ἐλειακίμ.

Α.46. 'Ο Ἀζάρ.

Α.47. 'Ο Σαδὼκ.

Α.48. 'Ο Ἀχειμ.

Α.49. 'Ο Ἐλιοῦδ.

Α.50. 'Ο Ἐλεάζαρ.

Α.51. 'Ο Ματθάν.

Α.52. 'Ο Ἰακώβ.

Α.53. 'Ο Ἰωσήφ ὁ Μνήστωρ.

*Β. Οἱ Προφῆτες καὶ οἱ Δίκαιοι**Τόξο νότιου χοροστασίου*

Ἀνατολικὴ πλευρά, ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ ἐπάνω:

Β.1. 'Ο προφήτης Δανιήλ.

Β.2. 'Ο προφήτης Μωυσῆς.

Δυτικὴ πλευρά, ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ ἐπάνω:

Β.3. 'Ο δίκαιος Μελχισεδέκ.

Β.4. 'Ο δίκαιος Νῶε.

Τόξο βόρειου χοροστασίου

Ἀνατολικὴ πλευρά, ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ ἐπάνω:

Β.5. 'Ο προφήτης Ἡλίας.

Β.6. 'Ο προφήτης Ἀαρών.

Δυτικὴ πλευρά, ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ ἐπάνω:

Β.7. 'Ο προφήτης Ἱερεμίας.

Β.8. 'Ο προφήτης Σαμουήλ.

*Γ. Οἱ εὐαγγελιστές**Κεντρικό κλίτος*

Νοτιοανατολικός πεσσός, 3η ζώνη από ἐπάνω:

Γ.1. 'Ο εὐαγγελιστὴς Ματθαῖος.

Νοτιοδυτικός πεσσός, 3η ζώνη από ἐπάνω:

Γ.2. 'Ο εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης καὶ ὁ Πρόχορος.

Βορειοδυτικός πεσσός, 3η ζώνη από ἐπάνω:

Γ.3. 'Ο εὐαγγελιστὴς Λουκάς.

Βορειοανατολικός πεσσός, 3η ζώνη από ἐπάνω:

Γ.4. 'Ο εὐαγγελιστὴς Μάρκος.

Δ. Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας

Ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια τῶν τοίχων τοῦ Ἱεροῦ Βήματος

Νοτιοδυτικὸ διαμέρισμα, ανατολικός τοίχος, νότια πλευρά, κάτω ζώνη:

Δ.1. 'Ο ἅγιος Νικόλαος.

Ε. Οἱ Διάκονοι

Ἱερό, ἐσωρράχια πυλῶν πρὸς διακονικὸ καὶ πρόθεση.

Ζ. Οἱ Ἀπόστολοι

Νότιο χοροστάσιο, νότιος τοῖχος, 2η ζώνη ἀπὸ ἐπάνω.

Βόρειο χοροστάσιο, βόρειος τοῖχος, 2η ζώνη ἀπὸ ἐπάνω.

Ἐσωρράχιο τόξου νότιου χοροστασίου, ἀνατολική πλευρά, γένεση:

Z.1. Ὁ ἀπόστολος Παῦλος.

Ἐσωρράχιο τόξου βόρειου χοροστασίου, ἀνατολική πλευρά, γένεση:

Z.2. Ὁ ἀπόστολος Πέτρος.

Η. Οἱ ἀσκητές καὶ οἱ στυλῖτες

Νότιο χοροστάσιο, βόρειο χοροστά-

σιο, νοτιοδυτικό διαμέρισμα, βορειοδυτικό διαμέρισμα. Κάτω ζώνη.

Θ. Οἱ στρατιωτικοὶ ἄγιοι

Κεντρικό κλίτος. Νότιος τοῖχος, δυτική πλευρά, βόρειος τοῖχος, δυτική πλευρά.

Νότιο χοροστάσιο. Δυτικός τοῖχος, βόρεια πλευρά.

Βόρειο χοροστάσιο. Δυτικός τοῖχος, νότια πλευρά. Κάτω ζώνη.

Ι. Οἱ Μάρτυρες

Νοτιοδυτικό διαμέρισμα. Ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια.

Ἐσωρράχιο τόξου πρὸς κεντρικό κλίτος:

I.1. Οἱ πέντε Μάρτυρες τῆς 13ης Δεκεμβρίου.

Βορειοδυτικό διαμέρισμα. Ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια.

Ἐσωρράχιο τόξου πρὸς κεντρικό κλίτος:

I.2. Οἱ πέντε Μάρτυρες τῆς 2ας Νοεμβρίου.

Ἐκτὸς Μαρτύρων

I.3. Ὁ ἅγιος Κωνσταντῖνος.

Νότιο χοροστάσιο.

Ἐσωρράχιο τόξου, δυτική πλευρά, γένεση:

K.1. Ὁ ἅγιος Σέργιος.

Βόρειο χοροστάσιο.

Ἐσωρράχιο τόξου, δυτική πλευρά, γένεση:

K.2. Ὁ ἅγιος Βάχχος.

Κ. Οἱ ἄγιοι Ἀνάγγυροι

Νοτιοδυτικό διαμέρισμα, νότιος τοῖχος, κάτω ζώνη:

K. Οἱ ἄγιοι Κοσμάς, Δαμιανός καὶ Παντελεήμων.

Ὁ Βίος τῆς Θεοτόκου καὶ οἱ Προεικονίσεις

Οἱ δύο μοναδικές παραστάσεις τοῦ κύκλου τοῦ Βίου τῆς Θεοτόκου, τὸ Γενέσιον⁷⁷ (Εἰκ. 1, σκ. 4.α) καὶ τὰ Εἰσόδια στὸν Ναό⁷⁸ (Εἰκ. 1, σκ. 4.β), εὐρίσκονται στὰ ἐντοιχισμένα λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν τοιχογράφηση τμήματα τῶν μικρῶν τόξων τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ νότιου χοροστασίου. Προκαλεῖ καὶ ἐδῶ ἐντύπωση ὅτι, ὅπως καὶ στὴν Κοίμηση, ὁ κύκλος τοῦ Βίου τῆς Θεοτόκου εἶχε σχεδιασθεῖ νὰ ἔχει μικρὴ ἔκταση, ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι συνηθίζονταν κατὰ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰῶνος⁷⁹.

Ἀπὸ τίς τέσσερις σκηνές τοῦ κύκλου τῶν Προεικονίσεων οἱ τρεῖς εὐρίσκονται στὴν πρόθεση⁸⁰: ἡ Βάτος⁸¹ (Εἰκ. 1, σκ. 5.α), ἡ Κλιμαξ τοῦ Ἰακώβ⁸² (Εἰκ. 1, σκ. 5.β) καὶ ἡ Σκηνὴ τοῦ Μαρτυρίου⁸³ (Εἰκ. 1, σκ. 5.γ). Ἡ τέταρτη σκηνή, οἱ Τρεῖς Παῖδες ἐν τῇ Καμίνῳ, ὅπως ἔχομε δεῖ, εὐρίσκεται στὴν πρώτη ἀπὸ ἐπάνω ζώνη —καὶ τρίτη ἀπὸ κάτω— τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ βορειοδυτικοῦ διαμερίσματος⁸⁴ (Εἰκ. 1, σκ. 5.δ). Σέ ὅλες τίς συνθέσεις παρατηρεῖται μία ἐξαιρετικά σύντομη διατύπωση, περιορισμένη στὰ κύρια πρόσωπα καὶ χωρὶς χρησιμοποίηση τοπίου. Καὶ ἐδῶ ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ ὅτι ὁ εἰκονογραφικός τους τύπος ἀρχαίζει⁸⁵.

Ὁ κύκλος τῶν Προεικονίσεων τῆς Θεοτόκου εἶναι συνδεδεμένος μετὰ τὴν ἰδιαίτερη τιμὴ πού ἀπολάμβανε ἡ Παναγία στὴν Κωνσταντινούπολη. Μετὰ τὸ 1261 καὶ γιὰ ἑκατὸ χρόνια, μετὰ ἀφετηρίαν τὴν Βασιλεύουσα, ὁ κύκλος κάνει συχνὴ τὴν παρουσία του⁸⁶. Καθὼς τὸ Ἅγιον Ὅρος εἶναι ὁ τόπος ὅπου κατ' ἐξοχὴν τιμᾶται ἡ Θεοτόκος, προβάλλει καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ στὸ Δωδεκάορτο μετὰ τὴν Κοίμηση, ἡ ἀπορία γιὰ τὴν περιορισμένη ἔκταση στὸ μνημεῖο τῶν κύκλων τοῦ Βίου τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν Προεικονίσεων. Ἀξίζει ἐπίσης νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι, ἐπιπλέον τῶν προηγούμενων, ἀπουσιάζει πλήρως καὶ ὁ κύκλος τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ Ρίζα τοῦ Ἰεσσαί. Ἐνῶ ἴσως μία κατ'

ἀρχὴν ἐρμηνεία, ὅτι πρόκειται γιὰ μία τάση ἀρχαϊκότητος εἰκονογραφικῆς, δὲν θὰ πρέπει νὰ εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀλήθεια, ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ θέτει μετὰ τὴν σειρά τῆς ἑνα δεῦτερο ἐρώτημα: γιατί νὰ ἐπιζητηθεῖ αὐτὴ ἡ ἀρχαϊκότητα. Ὅσον ἀφορᾷ στὴν διάσπαση τοῦ κύκλου σέ δύο διαφορετικούς χώρους, παρατηρεῖται ὅτι ἡ τοποθέτηση τῶν τριῶν πρώτων στὴν πρόθεση συνδέεται λειτουργικά μετὰ τὸν χώρο αὐτό, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ οἰκεῖος γιὰ τίς Προεικονίσεις τῆς Θεοτόκου, ὡς τόπος τοῦ ναοῦ ὅπου προτίθενται τὰ Τίμια Δῶρα πρὸς ἁγιάσμον. Σκέψεις προκαλεῖ ἡ παρουσία τῆς τέταρτης σκηνῆς τοῦ κύκλου στὸ βορειοδυτικό διαμέρισμα, καθὼς ἐκεῖ δὲν ἀντιστοιχοῦν ὅσα ἰσχύουν γιὰ τὴν πρόθεση. Ἐπειδὴ οἱ Προεικονίσεις δὲν ἔχουν τὴν συνηθισμένη ἐνότητα, ἴσως νὰ ὑπάρχει διαφορετικὴ ἐρμηνεία γιὰ τὸν καθένα ἀπὸ τοὺς δύο χώρους ὅπου εὐρίσκονται. Ἐπιπλέον, γιὰ τὴν παράσταση μετὰ τοὺς Τρεῖς Παῖδας ἐν τῇ Καμίνῳ, προβάλλει ἡ πρόσθετη ἀπορία γιὰ τὴν τοποθέτησή της κοντὰ καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὴν σκηνὴ μετὰ τὸν Χριστὸ Δωδεκαετὴ στὸν Ναό.

Ἡ διάσπαση τοῦ κύκλου τῶν Προεικονίσεων σέ δύο μέρη τοῦ ναοῦ δίδει τὸ δικαίωμα νὰ ἀμφισβητηθεῖ ὅτι στὸ Πρωτάτο ἴσχυσε μία πάγια ἀποψη: πὼς τὸ μόνον αἷτιο γιὰ τὴν παρουσία τῶν σκηνῶν τῶν Προεικονίσεων στὴν εἰκονογράφηση ἑνὸς μνημείου εἶναι ἡ ἀναφορά στὴν προτύπωση τῆς Θεοτόκου. Ἡ προαναφερθεῖσα παρατήρηση ὁδηγεῖ τελικὰ σέ ἀναζητήσεις περὶ τὴν λειτουργικὴ ζωὴ καὶ συσχετισμούς μετὰ τοὺς ὑπόλοιπους εἰκονογραφικούς κύκλους καὶ παραστάσεις τοῦ μνημείου.

Μία πρόχειρη προσφυγὴ στὴν ἀσκητικὴ παράδοση, καὶ τὸν ἀγιορειτικὸ ἐπομένως χώρο, εὐκολα ἀποδεικνύει ὅτι εἶναι δεδομένος ὁ συσχετισμός τῶν σκηνῶν πού μᾶς ἀπασχολοῦν, μετὰ τὴν Νηπτικὴ παράδοση· προτυπώνουν τὴν πορεία τὴν ὁποία ὁ κάθε μοναχὸς ἀκολουθεῖ, ὥστε νὰ γεννηθεῖ μέσα του, ὅπως καὶ στὴν Θεοτόκο, ὁ Χριστός. Ὁ Θεόληπτος ἀναφερόμενος στοὺς μοναχοὺς τονίζει ὅτι ὅπωςδὴποτε γνωρίζουν πὼς ὁ κά-

θενας τους είναι ναός του Θεού⁸⁷ καί ότι έχουν εισέλθει στον μοναστικό χώρο ώστε να γεννήσουν μέσα τους τον Χριστό⁸⁸, εφόσον προσέξουν καί διδαχθούν *τρόπον μυστικής ἀρετῆς*⁸⁹. Ἡ ἐσωτερική αὐτή διάσταση τῶν Προεικονίσεων διαφεύγει εὐκολα τῆς προσοχῆς μέ τήν διατύπωση πού συνήθως χρησιμοποιεῖται, ὅτι δηλαδή οἱ σκηνές ἀφοροῦν στήν Θεοτόκο καί τήν ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου⁹⁰. Ἀπό τίς εἰκονιζόμενες Προεικονίσεις ὁ ὁσιος Νεῖλος ἀναφέρεται στό γεγονός τῆς Βάτου⁹¹ καί τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου⁹², ἐνῶ ὁ Θεόκλητος σχολιάζει τήν Κλίμακα τοῦ Ἰακώβ⁹³. Διαφοριστική γιά τήν περίπτωση εἶναι καί ἡ καταβάσις τῆς Ἡ΄ ὥδης, τῆς ἀφιερωμένης στοὺς Τρεῖς Παῖδας ἀπό τήν ἀκολουθία τοῦ ὁρθοῦ τῆς Κυριακῆς τοῦ Τελώνου⁹⁴. Ὡς ἕνα βαθμό ἡ προηγούμενη διερεύνηση, ἐνῶ ἐρμηνεύει κατά μία ἐπιπλέον ἐσωτερική βαθμίδα τίς παραστάσεις τῶν Προεικονίσεων στό μνημεῖο, δέν δίδει καμιά ἀπάντηση γιά τόν χωρισμό τοῦ κύκλου σέ δύο διαφορετικά σημεῖα τοῦ ναοῦ.

Καθὼς τώρα ἔχει σχεδόν ὁλοκληρωθεῖ ἡ διερεύνηση τῶν διαφορετικῶν κύκλων, τῶν ὁποίων σκηνές καλύπτουν τόν δυτικό τοῖχο τοῦ βορειοδυτικοῦ διαμερίσματος, εἶναι ἴσως σκόπιμο νά ἐξετασθοῦν πλέον οἱ σκηνές τους αὐτές ἀπό κοινού. Χρήσιμο ἐπίσης εἶναι νά διερευνηθεῖ καί ἡ συνολική εἰκονογράφηση τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἐν σχέσει μέ τό ὑπόλοιπο εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ ναοῦ: Μέ τήν κάλυψη ἀπό τοὺς Τρεῖς Παῖδας τῆς ὑψηλότερης ζώνης τοῦ δυτικοῦ τοίχου ὑπάρχει ἀναφορά σέ πρόσωπα πρὶν ἀπό τήν ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου, δηλαδή ἀπό τήν Παλαιά Διαθήκη· ὁ Χριστός Δωδεκαετής, ἐν συνεχείᾳ, προέρχεται ἀπό τήν Καινή Διαθήκη, τήν περίοδο κατά τήν ὁποία ἐνσαρκώθηκε ὁ Λόγος· ὁ Ἄγγελος μέ τόν Παχώμιο ἀναφέρονται σέ πρόσωπα μετὰ τήν ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου. Ἡ διάταξη ἡ ὁποία ὑπάρχει στόν ἐξεταζόμενο δυτικό τοῖχο ἀντιστοιχεῖ στό σύνολό της μέ τήν διάταξη τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, ὅπου στήν πρώτη ἀπό ἐπάνω ζώνη ὑπάρχουν οἱ Προπάτορες μέ τοὺς ὁποίους οἱ Τρεῖς Παῖδες συνεορτάζονται κατά τήν τελευταία Κυριακή πρό τῶν Χριστουγέννων· ἡ δεύτερη ζώνη τοῦ βορειοδυτικοῦ διαμερίσματος ἀντιστοιχεῖ θεματικά μέ τήν ὁμοία τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, καθὼς περιέχει θέμα ἀπό τήν Καινή Διαθήκη, ὅπως εἶναι καί οἱ παραστάσεις τοῦ Δωδεκαόρτου· στήν τελευταία ζώνη, καί πρώτη ἀπό κάτω τοῦ βορειοδυτικοῦ διαμερίσματος, ὁ ὁσιος Παχώμιος μέ τόν Ἄγγελο⁹⁵ (Εἰκ. 1, σκ. Η.1.) ἀντιστοιχοῦν πρὸς τίς μορφές τῶν ὁσίων τῆς ἴδιας ζώνης τῶν δύο χοροστασίων πού προβάλλονται καί στό κεντρικό κλίτος.

Μέ τήν παράσταση τοῦ Παχωμίου μέ τόν Ἄγγελο το-νίζεται ἡ διά τοῦ μοναχικοῦ σχήματος σωτηρία τῶν

77. Millet, Athos, πίν. 28.1-3. Τσίμας-Παπαχατζηδάκης, I. Μυλωνάς, Ἡμερολόγιον, Σεπτέμβριος.

78. Millet, Athos, πίν. 29.1-3. Τσίμας-Παπαχατζηδάκης, I, II, πίν. 39-42. Ὀνήσιμος, ἐξώφυλλο, Νοέμβριος.

79. Γιά τήν εἰκονογραφία τοῦ κύκλου τοῦ Βίου τῆς Θεοτόκου βλ. κυρίως J. Lafontaine-Dosogne, L'iconographie de l'enfance de la Vierge dans l'empire byzantin et en occident. Βρυξέλλες 1964-1965. Ἡ ἰδίᾳ, Iconography of the Cycle of the Life of the Virgin, Kariye Djami, IV, σ. 161-194. Γιά τήν ἐκτενέστερη ἀνάπτυξη τοῦ κύκλου στήν ομάδα τῶν ναῶν τοῦ Μιλούτιν βλ. Todić, σ. 27-28.

80. Γενικότερα γιά τόν κύκλο τῶν Προεικονίσεων βλ. Παπαμαστοράκης, σ. 315-327.

81. Millet, Athos, πίν. 32.1. Τσίμας-Παπαχατζηδάκης, I, II, πίν. 6. Γιά τήν εἰκονογραφία τοῦ θέματος βλ. Παπαμαστοράκης, σ. 318, ὑπόσημ. 18.

82. Millet, Athos, πίν. 32.2. Τσίμας-Παπαχατζηδάκης, I, II, πίν. 5, 7. Γιά τήν εἰκονογραφία τοῦ θέματος βλ. Παπαμαστοράκης, σ. 318, ὑπόσημ. 22.

83. Millet, Athos, πίν. 32.3. Τσίμας-Παπαχατζηδάκης, I. Γιά τήν εἰκονογραφία τοῦ θέματος βλ. Παπαμαστοράκης, σ. 318-319, ὑπόσημ. 35, 37, 38, 43.

84. Ἡ σκηνή εἶναι ἀπό τίς πλέον δύσκολα διακρινόμενες στόν χώρο, ἀν καί διατηρεῖται σέ καλή κατάσταση. Ἡ εἰκονογραφική της σύνθεση ἔχει γίνει ἀντικείμενο ἀντιγραφῆς κατά τήν ἐποχὴ μας κυρίως ἀπὸ ἀγιορεῖτες ἀγιογράφους. Βλ. Κ. Καλοκύρης, Ἄθως, Θέματα ἀρχαιολογίας καί τέχνης, Ἀθήναι 1963, σ. 253-266.

85. Κατά τήν περίοδο αὐτὴ μόνον οἱ ἀντίστοιχες σκηνές ἀπὸ τήν Ἁγία Σοφία στήν Τραπεζούντα εἶναι προγενέστερες τοῦ Πρωτάτου, βλ. Talbot Rice, ὁ.π. (ὑπόσημ. 55), πίν. 63.

86. Παπαμαστοράκης, σ. 321-323, ὑπόσημ. 58, 60.

87. Ναὸς τοῦ Θεοῦ, καὶ τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ οἰκεῖ ἐν ἡμῖν (Θεόκλητος, Περὶ ὑποταγῆς πρὸς τὴν Προεστῶσαν, φ. 94v).

88. Ὡς ἐν σπηλαίῳ προσμένοντες νά ἀναγεννηθοῦν πνευματικῶς διὰ τῆς τῶν ἐντολῶν ἐργασίας, ὥστε νά γεννήσουν τὸν τῆς ἐντολῆς λόγον (Θεόκλητος, Διδασκαλία πρὸς μοναζούσας εὐφῶς τὸ μυστήριον τῆς Χριστοῦ Γεννήσεως προσαρμολύουσα τῇ μοναδικῇ πολιτείᾳ, φ. 139r-v).

89. Ὁ.π. (ὑπόσημ. 68).

90. Παπαμαστοράκης, σ. 318.

91. Εἰ τῇ ἐπὶ γῆς Βάτῳ φλεγόμενη προσεγγίσει πειράσας Μωυσῆς κωλύεται, ἀχρις οὐ λύση τὸ ὑπόδημα τῶν ποδῶν του, πῶς αὐτὸς, τὸν ὑπὲρ πᾶσαν αἴσθησιν καὶ ἔννοιαν ἰδεῖν βουλόμενος καὶ συνμίλος αὐτῷ γενέσθαι, οὐ λύσεις ἐκ σοῦ πᾶν νόημα ἐμπαθές (Περὶ Προσευχῆς, Φιλοκαλία τῶν Ἱερῶν Νηπτικῶν (ἔκδ. Ἀσκήρ), Ἀθήναι 1982, I, σ. 177).

92. Καὶ Μωυσῆς δὲ λαβὼν τὴν σκηνὴν, ἔξω τῆς παρεμβολῆς πηξάμενος, δηλοῖ ὅτι πορρωτάτω τοῦ πολεμικοῦ θορύβου, δεῖν εἶναι τὸν διδάσκαλον, καὶ μακρὰν τοῦ πεφυρμένου ἀπόκισθαι στρατοπέδου πρὸς εἰρηνικὸν καὶ ἀπόλεμον μεταστάντα βίον (Λόγος Ἀσκητικός, ὁ.π., σ. 214).

93. Ἰακώβ μετανάστης γινόμενος καὶ ἐπὶ ἐδάφους ἀνακλινόμενος καὶ κλίμακα ὀπτανόμενος ἀγγέλους ἔχουσιν ἀναβαίνοντας καὶ καταβαίνοντας ἡνίκα γὰρ ἡ ψυχὴ ξενιτεύσῃ ἀπὸ τῆς τῶν αἰσθητηρίων σχετικῆς οἰκειότητος ... ἡ καρδία νήφουσα ἄγρυπνον ποιεῖται τὸ ὄμμα τῆς Ψυχῆς, τότε ἡ φυλακὴ τῆς διανοίας ὡς Κλίμαξ μετάρσιος ὁράται (Θεόκλητος, Λόγος περὶ Νήψεως καὶ Προσευχῆς, φ. 40r).

94. Ἐκ φλογός τοις Ὁσίοις, δρόσον ἐπήσας, καὶ δικαίου θυσίαν, ὕδατι ἐφλεξας, ἅπαντα γὰρ δρᾷς Χριστέ, μόνῳ τῷ βούλεσθαι (Συνέκδημος, σ. 810-811).

95. Millet, Athos, πίν. 53.2, 55.1. Τσίμας-Παπαχατζηδάκης, III, πίν. 50.

ἀνθρώπων. Ὁ λόγος τοῦ Ἀγγέλου πρὸς τὸν Παχώμιο ἀναφέρει ὅτι ἐν τούτῳ τῷ σχήματι σωθήσεται πᾶσα σὰρξ βροτεία ὡς Παχώμιοι. Μὲ τὴν παράσταση τοῦ Χριστοῦ Δωδεκαετοῦς προβάλλεται ἡ ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου καὶ ἡ ὑπεροχή τοῦ Πνεύματος τοῦ Λόγου ἀπέναντι στοῦ γράμμα τοῦ Νόμου, ἡ ὑπεροχή τοῦ θείου Λόγου πρὸς τὸν λόγο τῶν σοφῶν τοῦ κόσμου τούτου· ἐπίσης τονίζεται καὶ ὁ τόπος στὸν ὁποῖο διατηρήθηκε ἡ ἐμπειρία αὐτή, στὴν καρδιά δηλαδή τῆς Θεοτόκου καὶ μετέπειτα στὴν καρδιά ὅλης τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἴδια σκηνή σχετίζεται λειτουργικά καὶ μὲ τὴν σαρκική περιτομή τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν περιτομή τῶν πταισμάτων τῶν βροτῶν. Γιά τούς Τρεῖς Παῖδας, τέλος, στίς καθημερινές ἀκολουθίες τῆς ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας δίδεται ἰδιαίτερη τιμή, στὴν Ζ΄ καὶ Η΄ ὥδή, μέ πολυάπλες τίς ἐρμηνευτικές προσεγγίσεις τῆς σκηνῆς⁹⁶. Πλὴν τῶν ἄλλων ὁμως χαρακτηρίζονται γιὰ τὴν σύνεσιν καὶ φρόνησιν ἐν πάσῃ γραμματικῇ καὶ σοφίᾳ (Δαν. 1. 17, στο κατὰ Θεοδοτίωνος κείμενο), *προτυπῶντες μυστικῶς τὴν Τριάδα καὶ τὴν Σάρκωσιν τοῦ Χριστοῦ*⁹⁷. Τό μόνο κοινό στοιχεῖο, τό ὁποῖο ἐντοπίσθηκε ὅτι εἶναι δυνατόν νά ἐνώνει καὶ τίς τρεῖς συνθέσεις τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τοῦ βορειοδυτικοῦ διαμερίσματος, φαίνεται νά εἶναι ἡ διὰ τῆς προσευχῆς οἰκείωσις πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν ἀλήθειαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ ὑπεροχή αὐτῆς πρὸς τὴν σοφίαν τοῦ κόσμου. Μὲ τὴν παράσταση τοῦ Παχωμίου ὑποδηλώνεται ἡ δύναμη τῆς προσευχῆς πού σώζει θεώνοντας τὴν σάρκα τῶν βροτῶν καὶ κάμνει τό σῶμα τους ναὸ καὶ μονή, ὅπου γεννᾶται καὶ διαμένει ὁ Χριστός. Μὲ τὴν σύνθεση τοῦ Χριστοῦ Δωδεκαετοῦς προβάλλεται ἡ δύναμη τῆς προσευχῆς πού χριστοποιεῖ καὶ ὑπερνικᾷ τὴν κοσμικὴ σοφία, ἐνῶ ὑποδηλώνεται παράλληλα καὶ ὁ τόπος τῆς καρδιάς, ὅπου διατηροῦνται τὰ ρήματα τῆς προσευχῆς. Μὲ τὴν παράσταση, τέλος, τῶν Τριῶν Παίδων τονίζεται στὴν πράξη καὶ ἡ ἄσκηση τῆς προσευχῆς, ἡ ὁποία κάνει τούς ἀσκουμένους σ' αὐτὴν ἱκανοὺς νά ὑπερισχύουν ἀκόμη καὶ τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας τοῦ Βασιλέα. Στὸν ἴδιο τοῖχο τοῦ ναοῦ συμβαίνει νά συνυπάρχουν κατ' ἀρχὴν μία παράσταση ἡ ὁποία δεικνύει τό *σχῆμα* διὰ τοῦ ὁποῖου διατηρεῖται στὸν κόσμον ἡ ἀλήθεια τοῦ ἐνσαρκωμένου Λόγου· ἐν συνεχείᾳ ἀκολουθεῖ μία σκηνή πού συνδέεται μέ τὴν ἀπαρχή τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀναφέρεται στὸν *τόπον* ὅπου εἶναι δυνατόν νά διατηρεῖται ἡ ἀλήθεια αὐτή, τὴν καρδιά τοῦ ἀνθρώπου· στοῦ τέλος ὑπάρχει μία Προεικόνιση ἡ ὁποία δηλώνει τό *εἶδος καὶ τὸν στόχο* τῆς πορείας στὴν ὁποία ἀσκοῦνται οἱ μοναχοί. Ἀπὸ τὴν κατὰ κόσμον διάσταση τῶν θεμάτων τῆς Ἀγίας Γραφῆς γίνεται μετάβαση στὴν εὐρύτερη διάσταση τῆς ἐσωτερικῆς ἐμπειρίας πού ἀντιπροσωπεύει ἡ ἄγραφη παράδοση τῆς ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας⁹⁸.

Στὸ σύνολό τους οἱ σκηνές τῶν Προεικονίσεων ἔχουν δύο χαρακτηριστικά. Ἀπὸ τὴν μία πλευρὰ ὁλοκληρώνουν τὸν κύκλο τοῦ Βίου τῆς Θεοτόκου, ὁ ὁποῖος καὶ αὐτός εἶναι συνοπτικός. Ἀπὸ τὴν ἄλλη τονίζουν τὴν ἐσωτερικὴ πορεία τὴν ὁποία ἀκολουθεῖ ὁ μοναχός μέ τὴν ἄσκηση τῆς προσευχῆς, διατηρώντας στὴν καρδιά του *ἄγνωστα ρήματα*. Τονίζεται ἡ πορεία σύμφωνα μέ τὴν παράδοση τῆς ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία εἶναι δυνατόν νά καταστήσει τὸν ἀσκούμενο ἱκανὸ ὥστε νά γεννηθεῖ μέσα του ὁ ἴδιος ὁ Χριστός. Ἐάν οἱ προγενέστεροι τρεῖς κύκλοι, τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν, τῶν Παθῶν καὶ τῆς Πεντηκοστῆς, συνδέονται μέ τὴν εὐαγγελικὴ παράδοση, οἱ κύκλοι τοῦ Βίου τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν Προεικονίσεων ὁδηγοῦν στὴν εὐρύτερη παράδοση καὶ τό δόγμα, πού διατηρεῖ στὴν καρδιά της ἡ ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ἀπὸ τὴν ἰδρυσὴ της. Ὁ συνοπτικός χαρακτήρας τῶν δύο κύκλων, τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν Προεικονίσεων, ἀνάγεται ἐπομένως στὴν ἀρχαία παράδοση τῆς ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία κατατάσσει αὐτὰ τὰ γεγονότα στὰ ἄλλα πολλά... *ἅτινα, ἐὰν γράφηται καθ' ἓν οὐδ' αὐτὸν οἶμαι χωρῆσαι τὸν κόσμον τὰ γραφόμενα βιβλία* (Ἰω. κα' 25)⁹⁹.

Ὁ λειτουργικὸς κύκλος

Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑξι παραστάσεις καὶ ἴδιο ἀριθμὸ μορφῶν. Στὴν κεντρικὴ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ πρέπει νά ὑπῆρχε ἡ Πλατυτέρα, ἡ ὁποία σήμερα δέν σώζεται καὶ στὴν θέση της εὐρίσκεται μία μεταγενέστερη ἀντίστοιχη παράσταση. Στὸν ἴδιο κύκλο εἶναι δυνατόν νά συναριθμηθοῦν καὶ οἱ παρακάτω μορφές: ὁ Χριστός ἐν Ἑτέρᾳ Μορφῇ στὴν κόγχη τῆς προθέσεως¹⁰⁰ (Εἰκ. 1, σκ. 6.1), ὁ ἐνθρονος Χριστός σὲ ἀρχιτεκτονικὸ πλαίσιο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ νοτιοανατολικοῦ πεσσοῦ¹⁰¹ (Εἰκ. 1, σκ. 6.2) καὶ ἡ Θεοτόκος ἐνθρονη Βρεφοκρατούσα¹⁰² (Εἰκ. 1, σκ. 6.3), σὲ ἀντίστοιχο πλαίσιο τῆς ἴδιας πλευρᾶς τοῦ βορειοανατολικοῦ πεσσοῦ. Στὸν δυτικὸ τοῖχο, τέλος, τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τοῦ ναοῦ, ἐπάνω ἀπὸ τὴν πύλη, εἰκονίζεται ὁ Χριστός Ἀναπεσών¹⁰³ (Εἰκ. 1, σκ. 6.4), δορυφορούμενος ἀπὸ τούς ἀρχαγγέλους Μιχαήλ¹⁰⁴ (Εἰκ. 1, σκ. 6.5) καὶ Γαβριήλ¹⁰⁵ (Εἰκ. 1, σκ. 6.6).

Ἀπὸ τὸν λειτουργικὸ κύκλο ὁ Χριστός ἐν Ἑτέρᾳ Μορφῇ καὶ ὁ Χριστός Ἀναπεσών παρουσιάζονται γιὰ πρώτη φορὰ¹⁰⁶. Ὅπως ἔχει ἤδη αναφερθεῖ, τό πρῶτο θέμα συνδέεται, ὡς πρὸς τὸν ἱστορικό χρόνο στὸν ὁποῖο ἀνάγεται, μέ τὴν περίοδο τῆς Πεντηκοστῆς καὶ ὡς πρὸς τὴν μυστηριακὴ λατρεία μέ τὴν Θεία Κοινωνία. Ἡ θέση στὴν ὁποία εὐρίσκεται ὁ Ἀναπεσών συνδέεται μέ δύο σκηνές τοῦ Δωδεκαόρτου, τὴν Ἑγερση τοῦ Λαζάρου καὶ τὴν Βαῖοφόρο, μεταξύ τῶν

οποίων —σέ χαμηλότερη όμως ζώνη— εύρίσκεται. Τό απόσπασμα από τήν Γένεση (49. 9/11), ἀπ' ὅπου προέρχεται ἡ σύνθεση τοῦ ᾽Αναπεσόντος, διαβάζεται κατὰ τήν ἀκολουθία τοῦ ἑσπερινοῦ τοῦ Σαββάτου τοῦ Λαζάρου πρὸς τήν Κυριακή τῆς Βαΐοφόρου. Μὲ τὸν Χριστό ᾽Αναπεσόντα, ἐκτός ἀπὸ τήν ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου καὶ τήν συνακόλουθη σωτηρία τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων¹⁰⁷, προβάλλεται καὶ ἡ κατάσταση στήν ὁποία πρέπει νά εὑρίσκεται ἡ καρδιά κάθε μοναχοῦ πού μιμεῖται τὸν Κύριο¹⁰⁸. Ὁ χαρακτήρας τοῦ ὕπνου εἶναι ὁ ἴδιος τόσο στὸν ᾽Ιακώβ —γιά τήν σκηνή τῆς Κλίμακος—, ὅσο καὶ στὸν ᾽Αναπεσόντα. Στὴν ἐργήγορη, πού χαρακτηρίζει τήν κατάσταση αὐτή, ὁ Γέροντας τοῦ Θεολήπτου ὁσιος Νικηφόρος ἀναφέρεται καθὼς ὁμιλεῖ γιὰ τὸν ἅγιο ᾽Ιωάννη τῆς Κλίμακος¹⁰⁹. Ὁ ᾽Αναπεσὼν δηλαδὴ φαίνεται ὅτι ἴσως εἰκονίζει ἐπίσης τὴν νηπτική κατάσταση¹¹⁰ καὶ τὴν ἡσυχία¹¹¹.

Ἐάν ἡ ἐπιλογή τῶν Προεικονίσεων στόχευε στήν προβολή τῆς δύναμης τῆς προσευχῆς πού συντελεῖ στήν γέννηση τοῦ Χριστοῦ μέσα στὸν μοναχό, μὲ τὸν λειτουργικό κύκλο τονίζεται ἡ δυνατότητα τήν ὁποία ἔχει ὁ μοναχός νά καταστεῖ μονή τοῦ Κυρίου καὶ νά χριστοποιηθεῖ, ἐφόσον μετέχει στὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας. Στὸ σύνολό του ὁ λειτουργικός κύκλος ἔχει ἓνα ἰδιαίτερο χαρακτήρα· παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι εὑρίσκεται στὸν χώρο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, συμβαίνει ὥστε ὅλοι οἱ κύκλοι τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος νά εἶναι συνδεδεμένοι μὲ αὐτόν. Ἀπὸ τοὺς κύκλους οἱ ὁποῖοι ἀναφέρονται στήν ἐνσάρκωση τοῦ δευτέρου προσώπου τῆς Ἀγίας Τριάδος, τοῦ Υἱοῦ, σχεδιάσθηκε νά ὑπάρχουν στὸ Ἱερό ἀπὸ τίς σκηνές τοῦ Δωδεκαόρτου ὁ Εὐαγγελισμός, ἡ Γέννησις, ἡ Ὑπαπαντή, ἡ Πεντηκοστή καὶ ἡ Ἀνάληψις· ἀπὸ τὰ Πάθη ὑπάρχουν ὁ Μυστικός Δείπνος καὶ ἡ Ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ· ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς Πεντηκοστῆς, ὁ ὁποῖος προαναγγέλλει τὸ ἔργο τοῦ τρίτου προσώπου τῆς Ἀγίας Τριάδος, τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἐκτός ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν παράσταση τῆς Πεντηκοστῆς, στοὺς χώρους τοῦ Ἱεροῦ ὑπάρχουν: τὸ Χαίρετε τῶν Μυροφόρων, ὁ Χριστός ἐν Ἑτέρᾳ Μορφῇ, ὁ Δείπνος εἰς Ἑμμαούς καὶ ἡ Θεραπεία τοῦ Ξηρὰν ἔχοντος τὴν Χεῖρα. Ἀπὸ τὸν Βίο τῆς Θεοτόκου τὰ Εἰσόδια ἔχουν τοποθετηθεῖ ἐκτός μὲν τοῦ Ἱεροῦ, ἀλλὰ στὸν οἰκεῖο χώρο ἐπάνω ἀπὸ τὴν Πύλη τοῦ διακονικοῦ. Τέλος, στήν πρόθεση εὑρίσκονται οἱ τρεῖς ἀπὸ τίς τέσσερις σκηνές τοῦ κύκλου τῶν Προεικονίσεων, ἡ Βάτος, ἡ Κλίμαξ τοῦ ᾽Ιακώβ καὶ ἡ Σκηνή τοῦ Μαρτυρίου. Ὁπωσδήποτε ὡς προέκταση ἐπίσης τοῦ λειτουργικοῦ κύκλου πρέπει νά θεωρηθοῦν καὶ οἱ ομάδες τῶν ἁγίων, ἐπειδὴ αὐτὲς ἀντιστοιχοῦν πρὸς τίς ομάδες πού καθημερινὰ μνημονεύονται κατὰ τὴν ἀκολουθία τῆς Ἀγίας Προθέσεως καὶ τὴν μετέπειτα Θεία Λειτουργία.

Ἡ ἐπίδραση στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ἀπὸ τίς ἀκολουθίες πού τελοῦνται στὸν ναὸ καθ' ὅλη τὴν διάρκεια τοῦ ἔτους εἶναι καὶ ἐμφανῆς καὶ ὑποδειγματική. Ἡ ομάδα τῶν κύκλων τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν, τῶν Παθῶν καὶ τῆς Πεντηκοστῆς ἀναφέρονται στήν

96. Κατὰ τὴν ἴδια ἡμέρα, τὴν 1η ᾽Ιανουαρίου, στὸ πρῶτο τροπάριο τῆς Ζ' ὥδης ἀναφέρονται τὰ παρακάτω: *Εἰκόνος χρυσοῦς, ἐν πεδίῳ Δειρᾷ λατρευομένης, οἱ τρεῖς σου Παῖδες κατεπάτησαν ἀθεωτάτου προστάγματος, μέσον δὲ πυρὸς ἐμβληθέντες, δροσιζόμενοι ἐπαλλοῦν Εὐλογητὸς εἰ, ὁ Θεός, ὁ τῶν πατέρων ἡμῶν* (Συνέκδημος, σ. 620).

97. Τρίτο Προσόμοιο ἀπὸ τὸν Ἑσπερινὸ τῆς ἑορτῆς τῶν Προπατόρων, Συνέκδημος, σ. 564.

98. Πρβλ. Νέλλας, Θεομήτωρ, σ. 19. Βασίλειος, σ. 16, καὶ κυρίως τὴν ἀνάλυση τῶν σ. 181-185.

99. Πρβλ. «Αὐτὴ ἡ ἀλήθεια... εἶναι ἡ βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ γιατί στήν Ὀρθοδοξία δὲν ἀποτελεῖ πρόβλημα τὸ ὅτι ἡ Ἀγία Γραφή δὲ μιλάει ἐκτενῶς γιὰ τὴν Παρθένον» (Νέλλας, Θεομήτωρ, σ. 18-19).

100. Millet, Athos, πίν. 5.2.

101. Ὁ.π., πίν. 8.1.

102. Ὁ.π., πίν. 8.1. Ὀνήσιμος, Αὐγουστος.

103. Millet, Athos, πίν. 50.1. Τσίμας-Παπαχατζηδάκης, I, III, πίν. 24.

104. Millet, Athos, πίν. 50.2. Τσίμας-Παπαχατζηδάκης, I, III, πίν. 32.

105. Millet, Athos, πίν. 51.2. Τσίμας-Παπαχατζηδάκης, I, III, πίν. 32.

106. Γιά τὴν εἰκονογραφία τοῦ θέματος βλ. Grabar, ὅ.π. (ὑποσημ. 43), I, σ. 256. D. Pallas, Die Passion und Bestattung Christi in Byzanz, Der Ritus - das Bild, München 1965 (Heft 2), σ. 181. Α. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, ὅ.π. (ὑποσημ. 27), σ. 69-71. Ο. Meunardus, The Macedonian ᾽Αναπεσὼν as Model of the Flemish Nascento Mormur, Μακεδονικά 16 (1976). Ὅταν στήν παράσταση τοῦ ᾽Αναπεσόντος ὑπάρχει καὶ ἡ μορφή τῆς Θεοτόκου, ἡ στάση τῆς τελευταίας δὲν εἶναι προστατευτικὴ πρὸς τὸν Χριστό (βλ. Μ. Χατζηδάκης, Ὁ κρητικὸς ζωγράφος Θεοφάνης (ἔκδ. Ἱ. Μ. Σταυρονικήτα), Ἅγιον Ὅρος 1986, σ. 56, 76), ἀλλὰ δηλώνει κίνηση προσεκτικὴ γιὰ νά τὸν ξυπνήσει, δίδοντας ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα τοῦ σχετικοῦ χωρίου τῆς Γενέσεως *τίς ἐγερεῖ αὐτόν*.

107. Ἰδιαίτερος διαφωτιστικὴ γιὰ τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ τοῦ θέματος εἶναι ἡ ἀκολουθία τοῦ Ἑσπερινοῦ τοῦ Σαββάτου πρὸς τὴν Κυριακή τῶν Βαΐων, ὅπου καὶ γίνεται ἡ σχετικὴ μὲ τὸ θέμα ἀνάγνωση τῆς περικοπῆς ἀπὸ τὴν Γένεση (49.33-50.26), βλ. Τριώδιον (ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος), ἐν Ἀθήναις 1960, σ. 337.

108. *Ἡ Νῆψις, καὶ γρηγοροῦντος τοῦ σώματος καὶ καθεύδοντος, τὴν καρδίαν ἐξυπνίζει καὶ φωτίζει κατὰ τὸν λέγοντα, ἐγὼ καθεύδω καὶ ἡ καρδιά μου ἀγρυπνεῖ* (Θεόκλητος, Περὶ Νήψεως, φ. 39ν).

109. *Ἡσυχαστὴς ἐστὶν ἐκεῖνος ὁ εἰπὼν, ἐγὼ καθεύδω καὶ ἡ καρδιά μου ἀγρυπνεῖ* (Νικηφόρου Μονάζοντος, Λόγος περὶ Νήψεως καὶ Φυλακῆς Καρδίας, ὅ.π. (ὑποσημ. 91), IV, σ. 23).

110. Ἡ ὁποία ἐπίσης κατὰ τὸν Θεόκλητο εἶναι καὶ *Ρεμβασμῶν κατάπανσις, ἐπιστάσια λογισμῶν, ... ψυχῆς ἐργήγορις, ... τόπος Θεοῦ ἐν εἰρήνῃ ὁρώμενος, σκοπευτήριον ψυχῆς ἐν ᾧ Θεὸς κατοικεῖ* (Θεόκλητος, Περὶ Νήψεως, φ. 35r).

111. *Φυλακὴν λέγοντας τοῦ Προφήτου τὴν τοῦ νοῦ νῆψιν, καὶ τὴν τῆς διανοίας ἡσυχίαν ἐν ᾗ διὰ τὸ ἀπλούστατόν τε καὶ ἀπλαστον, ἡ γνώσις τῶν ἀπορρήτων τικτομένη, φανερά γίνεται τῇ ψυχῇ* (ὅ.π., φ. 36r).

εὐαγγελική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ομάδα τῶν κύκλων τοῦ Βίου τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν Προεικονισμένων ὁδηγεῖ στὴν εὐρύτερη παράδοση καὶ τὸ δόγμα. Στὸ Ἅγιο Βῆμα, ὅπου τελεῖται ἡ Θεία Λειτουργία, ἐνώνονται διὰ τοῦ λειτουργικοῦ κύκλου καὶ οἱ δύο ομάδες πού ἀπαρτίζουν στὸ σύνολό τους τὴν παράδοση τῆς ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας¹¹². Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ προσδίδει στὸ πρόγραμμα ἐν τέλει ἓνα χαρακτήρα μυσταγωγικό.

ΟΙ ΜΟΡΦΕΣ

Οἱ Προπάτορες

Ἡ ομάδα περιτρέχει τὴν πρώτη ἀπὸ ἐπάνω ζώνη —τετάρτη ἀπὸ κάτω— τοῦ νότιου, τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ βόρειου τοῖχου τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τοῦ ναοῦ¹¹³ (Εἰκ. 1, σκ. Α.1-Α.53). Σῶζονται σαράντα ἑξι Προπάτορες, οἱ ὁποῖοι εἰκονίζονται κατὰ κανόνα ὁλόσωμοι καὶ μετωπικοί —στηθαῖοι εἶναι μόνον ὅσων ἡ θέση συμπίπτει μὲ τὴν περιοχὴ τῶν δύο μεγάλων τόξων τῶν πεσσοστοιχιῶν πρὸς τὰ χοροστάσια. Στὸν νότιο καὶ τὸν βόρειο τοῖχο ὑπολογίσθηκε ἐξ ἀρχῆς νὰ περιλαμβάνονται ἀπὸ εἴκοσι τρεῖς μορφές, ἐνῶ στὸν δυτικὸ ἄλλες ἑπτὰ. Ὁ ἀρχικός ἀριθμὸς τῶν Προπατόρων ἦταν πενήντα τρεῖς. Στῆς εἴκοσι τρεῖς μορφές μὲ τίς ὁποῖες καλύπτεται ὁ νότιος τοῖχος, ἀντιστοιχοῦν οἱ τριάντα πρῶτες γενεές (Εἰκ. 1, σκ. Α.1-Α.23). Οἱ ὑπόλοιπες τριάντα μορφές τῆς ομάδας ἀντιστοιχοῦν μία πρὸς μία μὲ τίς ὑπολειπόμενες τριάντα γενεές, ἑπτὰ στὸν δυτικὸ τοῖχο (Εἰκ. 1, σκ. Α.24-Α.30) καὶ εἴκοσι τρεῖς στὸν βόρειο (Εἰκ. 1, σκ. Α.31-Α.53). Ἀπὸ τὴν γενεαλογία τῶν ἐξῆντα Προπατόρων, ἀπὸ τὸν Ἀδὰμ (Εἰκ. 1, σκ. Α.1) ἕως καὶ τὸν Ἰωσήφ (Εἰκ. 1, σκ. Α. 53), εἶχαν ἐξ ἀρχῆς ἐδῶ προστεθεῖ δύο ἐκτὸς σειρᾶς, ἡ Εὐὰ (Εἰκ. 1, σκ. Α.2) καὶ ὁ Ἰάφεθ (Εἰκ. 1, σκ. Α.13), ἐνῶ εἶχαν παραλειφθεῖ ἐννέα, ὅλοι ἄμεσοι ἀπόγονοι τοῦ Σήμ.

Στὴν Γένεση μνημονεύονται κατ' ἀρχὴν οἱ δέκα πρῶτες γενεές ἀπὸ τὸν Ἀδὰμ ἕως τὸν Νῶε (3.4/25-3.5/280) καὶ λίγο παρακάτω οἱ ἐπόμενες δέκα ἀπὸ τὸν Σήμ ἕως τὸν Θαρά (3.11/10-3.11/26). Εἴκοσι γενεές ἀναφέρει καὶ ὁ Λουκᾶς ἀπὸ τὸν Ἀδὰμ ἕως τὸν Θαρά (γ' 34/38), χωρὶς ὅμως νὰ παρεμβάλλει τὴν Εὐὰ καὶ τὸν Ἰάφεθ. Ἡ σειρά τῶν σαράντα Προπατόρων ἀπὸ τὸν Ἀβραάμ ἕως καὶ τὸν Ἰωσήφ συμπίπτει μὲ τὴν γενεαλογία τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου (α' 2-16) καὶ ὄχι μὲ τοῦ κατὰ Λουκᾶν (γ' 23-38), στὸ ὁποῖο ἀναφέρονται πενήντα ἑξὶ γενεές¹¹⁴. Στὰ δύο Εὐαγγέλια συμπίπτουν οἱ γενεές ἀπὸ τὴν εἰκοστή πρώτη ἕως τὴν εἰκοστή ἑκτη, μὲ τοὺς Ἀβραάμ, Ἰσαάκ, Ἰακώβ, Ἰούδα, Φαρές καὶ τὸν Ἑσρῶμ (Λουκ. γ' 33-34, Ματθ. α' 2-3). Σύνδεση ὑπάρχει ἐπίσης ἀνάμεσα στὰ ἐδάφια ἀπὸ

τὴν Βίβλο πού ἀναφέρθηκαν καὶ τὰ ἱαμβικά δίστιχα τοῦ Χριστοφόρου Πατρικίου Μυτιληναίου γιὰ τοὺς Προπάτορες. Στὰ δίστιχα τοῦ Χριστοφόρου, τὰ ὁποῖα διαβάζονται κατὰ τὴν τελευταία Κυριακὴ πρὸ τῶν Χριστουγέννων καὶ ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τῆς μνήμης τους¹¹⁵, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Προπάτορες, εἶναι συγκεντρωμένοι οἱ: *Πατριαρχῶν πρόκριτοι, ... οἱ πρὸ νόμου πατέρες, ... Προφῆται καὶ Δίκαιοι, ... οἱ παῖδες οἱ παμμακάριστοι καὶ γυναικῶν ἡ εὐπρέπεια, ... ὅσοι τοῦ νόμου ἐδείχθησαν κρηπὶς καὶ πνευματικαὶ ἀπαρχαὶ τῆς χάριτος*¹¹⁶. Ἀπὸ τὰ ἑκατὸν ἓνα πρόσωπα τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται στὰ δίστιχα, τὰ ἐξῆντα ἀποτελοῦν τὴν γενεαλογία τοῦ Χριστοῦ καὶ τὰ ὑπόλοιπα σαράντα ἓνα συγγενεῖς τῶν Προπατόρων καὶ ἄλλους (π.χ. Δικαίους κτλ.).

Ἡ σειρά τῶν εἴκοσι πρώτων Προπατόρων, τὴν ὁποία ἔχει λάβει ὑπ' ὄψιν τοῦ ὁ ἀγιογράφος τοῦ Πρωτάτου, συνδέεται μὲ τὴν παράδοση στὴν ὁποία εἶχε βασιθεῖ ὁ Λουκᾶς, παράδοση κοινὴ καὶ γιὰ τὸ κείμενο ἀπὸ τὴν Γένεση, τὴν ὁποία ἀκολουθεῖ ἐξ ἴσου καὶ ὁ Χριστοφόρος. Ὅσον ἀφορᾷ στὴν σειρά τῶν σαράντα τελευταίων ἐντὸς γενεαλογίας Προπατόρων, ἡ ἱστορήση τοῦ Πρωτάτου συμπίπτει μὲ τὴν παράδοση πού ἀπηχεῖται στὸ κείμενο τοῦ Ματθαίου καὶ ὄχι τοῦ Λουκᾶ. Τὴν ἴδια παράδοση εἶχε ἀκολουθήσει καὶ ὁ Χριστοφόρος κατὰ τὸν ἐνδέκατο αἰῶνα, ὅταν συνέθετε τα δίστιχα.

Στὸν δυτικὸ τοῖχο δὲν σώζεται καμιὰ μορφή ἀπὸ τοὺς Προπάτορες, καθὼς τὸ τμήμα τοῦ πού περιεῖχε τὴν σχετικὴ ζώνη, ὅπως καὶ ἐκεῖνη τοῦ Δωδεκαόρτου μὲ τὴν Ἑγερση τοῦ Λαζάρου καὶ τὴν Βαυοφόρο, ἔχει μετασκευασθεῖ¹¹⁷. Ὁ τοῖχος περιελάμβανε ἑπτὰ μορφές, ἀπὸ τὸν τριακοστὸ πρῶτο ἕως καὶ τὸν τριακοστὸ ἑβδομο Προπάτορα —τὴν εἰκοστή τέταρτη ἕως τὴν τριακοστή μορφή στὸν κύκλο—, πού ἦταν οἱ: Βοόζ, Ὁβήδ, Ἰεσσαί, Δαβίδ, Σολομών, Ροβοάμ καὶ ὁ Ἀβιά. Τὸ διαθέσιμο μῆκος τοῦ χώρου τῆς τέταρτης ζώνης τοῦ δυτικοῦ τοῖχου περιεῖχε ἴσως καὶ τρία παραθύρα καὶ δὲν ἐπαρκοῦσε γιὰ μεγαλύτερο ἀριθμὸ μορφῶν. Ἐπιπλέον, στὴν ἀρχὴ τῆς δυτικῆς ἄκρης τοῦ βόρειου τοῖχου, στὴν ἴδια ζώνη, εὐρίσκεται ὁ τριακοστός ὄγδοος Προπάτωρ, ὁ υἱὸς τοῦ Ἀβιά, ὁ Ἀσά (Εἰκ. 1, σκ. Α.31).

Ἡ ἀπεικόνιση τῆς σειρᾶς τῶν Προπατόρων στὴν ὑψηλότερη ζώνη πού περιτρέχει τὸ κεντρικὸ κλίτος τοῦ ναοῦ δὲν ἔχει προηγούμενο οὔτε καὶ ἐπόμενο στὴν ἱστορήση κεντρικοῦ κλίτους τῶν ὁρθόδοξων ναῶν. Μὲ τὴν θέση τῆς αὐτῆς ἐπιστέφει ὅλους τοὺς εἰκονογραφικούς κύκλους καὶ τίς ομάδες τῶν μορφῶν τῶν Προφητῶν, ὅπως ὁ Παντοκράτορας στοὺς ναοὺς μὲ τροῦλλο. Κατὰ τὴν περίοδο πού μᾶς ἀπασχολεῖ, καὶ ὄχι προηγουμένως, Προπάτορες ἀπαντῶνται στὴν Κωνσταντι-

νούπολη σέ διαφορετική όμως θέση —στό υψηλότερο σημείο του νάρθηκα—, στους τρούλλους των ναών των Ἀγίων Θεοδώρων (Kilise Djami)¹¹⁸ καί τῆς μονῆς τῆς Χώρας (Kariye Djami)¹¹⁹. Μεταγενέστερα οἱ Προπάτορες εὐρίσκονται στούς ναούς πού συνδέονται μέ τήν αὐλή τοῦ Milutin¹²⁰.

Τά ἀποσπασματικά ψηφιδωτά των Ἀγίων Θεοδώρων στόν βόρειο καί τόν νότιο τρούλλο τοῦ νάρθηκα, φαίνεται ὅτι συμπίπτουν μέ τήν χρονολόγηση τοῦ Πρωτάτου γύρω στά 1290¹²¹. Τά ψηφιδωτά τῆς μονῆς τῆς Χώρας ἀντίθετα θά συνέπιπταν μέ τό Πρωτάτο, μόνον ἂν αὐτό ἀναγόταν στούς χρόνους μετά τό 1312¹²². Καθώς οἱ Προπάτορες των Ἀγίων Θεοδώρων δέν διατηροῦνται σέ καλή κατάσταση, ἡ ὁμάδα ἀπό τήν μονή τῆς Χώρας εἶναι δυνατόν νά δώσει τίς συγκριτικές πληροφορίες πού ἀπαιτοῦνται τόσο γιά τόν ἀριθμό ὅσο καί γιά τίς μορφές πού περιλαμβάνονται.

Στήν μονή τῆς Χώρας ὑπάρχουν σαράντα τέσσερις μορφές. Ἀπό τό σύνολο των ἐξήντα Προπατόρων εἰκονίζονται μόνον οἱ εἴκοσι δύο, ἐνῶ περιλαμβάνονται ἄλλοι ἑνδεκα ἀπό τήν ἐκτός γενεαλογίας σειρά, ὅπως εἶναι οἱ Τρεῖς Παῖδες, Προφῆτες, Δίκαιοι κτλ., μορφές πού ἀναφέρονται στά δίστιχα τοῦ Χριστοφόρου¹²³. Ὅσον ἀφορᾷ τά κοινά σημεῖα καί τίς κύριες διαφορές των δύο μνημείων, τόσο ἡ μορφή τῆς Εὐας ὅσο καί ἐκείνη τοῦ Ἰάφεθ περιλαμβάνονται στήν μονή τῆς Χώρας μαζί ὅμως καί μέ ἄλλες. Ἐπειδή στό Πρωτάτο δέν ὑπάρχουν καί ἄλλες πρόσθετες μορφές, ἡ παρουσία αὐτῶν των δύο δέν εἶναι δυνατόν νά ἀποδοθεῖ κυρίως στά δίστιχα τοῦ Χριστοφόρου, ὅπως ἰσχύει γιά τήν μονή τῆς Χώρας.

Στό Πρωτάτο ἡ παρουσία τῆς Εὐας πού συνοδεύει τόν Ἀδάμ, στήν ἀρχή τοῦ γενεαλογικοῦ δένδρου τοῦ Χριστοῦ, ἴσως τονίζει, ἐκτός ἀπό τό γεγονός ὅτι ἀνήκει στό ζεύγος των Πρωτοπλάστων, καί τήν ἀντιστοιχία τῆς πρὸς τήν Θεοτόκο, τήν Ἠγουμένη τοῦ Ἀγίου Ὁρους. Τήν ἀντιστοιχία αὐτή θυμίζουν οἱ δύο πρῶτοι στίχοι των χαιρετισμῶν τοῦ Ἀ΄ Οἴκου τῆς ὁμώνυμης ἀκολουθίας πρὸς τήν Θεοτόκο (ἡ ὁποία καθημερινά διαβάζεται κατά τόν Ἀπόδειπνο στό Ἅγιον Ὅρος): *Χαῖρε, δι' ἧς ἡ χαρὰ ἐκλάμψει. χαῖρε, δι' ἧς ἡ ἀρὰ ἐκλείψει. Χαῖρε, τοῦ πεσόντος Ἀδάμ ἡ ἀνάκλησις. χαῖρε, τῶν δακρύων τῆς Εὐας ἡ λύτρωσις*.

Ἡ ἐξαιρετική παρουσία τοῦ Ἰάφεθ, μόνου ἐκτός τῆς βασικῆς γενεαλογίας των Προπατόρων, προκαλεῖ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Τό πρόσωπό του συνδέεται μυθολογικά καί ἱστορικά μέ ἐκεῖνο τοῦ Ἰαπετοῦ, γενάρχη των Ἑλλήνων¹²⁴. Ἐπιπλέον, κατά τήν παράδοση τήν ὁποία ἀναφέρει ὁ Σέρβιος, μυθολογικά μεταξύ των ἄλλων, ἡ περιοχή τοῦ Ἀθω συνδέεται καί μέ τήν προσάραξη τῆς Κιβωτοῦ τοῦ Δευκαλίωνος¹²⁵. Ἡ κατ'

ἐξαίρεσιν παρεμβολή τοῦ Ἰάφεθ μεταξύ των Προπατόρων ὑποδηλώνει ὅχι μόνον τό γένος των δημιουργῶν τοῦ μνημείου, ἀλλά καί τόν ρόλο πού ἐπεφύλασσαν οἱ ἴδιοι στόν ἑαυτό τους νά παίξει ζώντας τότε σέ ἓνα τόπο πού θεωρεῖται ἡ κιβωτός γιά τήν παράδοση τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας καί σέ ἓνα κράτος τοῦ ὁποίου

112. Πρβλ. «στήν ὀρθοδοξία ἡ Ἀγία Γραφή καί ἡ Παράδοση εἶναι στενά ἐνωμένες καί κατανοοῦνται καί οἱ δύο μαζί στήν θεία Λειτουργία, ὅπου γίνεται ἡ ἀνάμνηση» (Κορ. 11, 24-25), ὅπου ὁ σαρκωθείς Λόγος γίνεται στήν κάθε ἐποχή σύγχρονος» (Νέλλας, Θεομήτωρ, σ. 19). Ἐπίσης «Ὅτε ὅταν γράφῃ ἡ Ἐκκλησία τό Εὐαγγέλιο κάνει φιλολογία, ὅτε ὅταν διατυπώνῃ τό δόγμα κάνει φιλοσοφία, ἀλλά καί στήν μία καί στήν ἄλλη περίπτωση ἐκφράζει τό πλήρωμα τῆς νέας ζωῆς πού κρύβεται μέσα της. Γι' αὐτό οὔτε τό Εὐαγγέλιο κατανοεῖται ἔξω ἀπό τήν Ἐκκλησία, οὔτε τό δόγμα ἔξω ἀπό τήν λατρεία» (Βασιλείος, σ. 17).

113. Γιά τήν γενικότερη βιβλιογραφία τοῦ θέματος βλ. Underwood, I, σ. 28-29, 35-38, 49-81· II, πίν. 42-64, 66-84. Μηναιὸν Δεκεμβρίου (ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος), ἐν Ἀθήναις 1975, σ. 127-133. Μέγας Συναξαριστής τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας (ἐκδ. Μ. Λάγγη), Ὁρωπός 1974, 5η ἐκδ., XII, σ. 538-561.

114. Τodiέ, σ. 28.

115. Γιά τόν Χριστοφόρο βλ. πρόχειρα: Χριστοφόρος Πατρίκιος Μυτιληναῖος. ΘΗΕ, XII, σ. 363. Μηναιὸν, δ.π. (ὑπόσημ. 113), σ. 127.

116. Τούς χαρακτηρισμούς αὐτοὺς δίδει ὁ Χριστοφόρος στά δίστιχα του, ὅσαςκι ὁμιλεῖ συνοπτικά γιά τοὺς προπάτορες, Μηναιὸν, δ.π. (ὑπόσημ. 113).

117. Mylonas, Les étapes, σ. 154-156.

118. W. Grape, Zum Stil der Mosaiken in der Kilisse Camii in Istanbul, Pantheon 32 (1974), σ. 8-12.

119. Underwood, ὁ.π., σημ. 113.

120. Τodiέ, σ. 28.

121. Περισσότερο ἡ κοινὴ ἀντίληψη ὡς πρὸς τήν σωματικὴ αἴσθησιν των μορφῶν, παρά ἄλλα στοιχεῖα, δίνουν αὐτὴ τήν προσέγγισιν στά δύο μνημεῖα.

122. Ἡ χρονολόγηση αὐτὴ εἶχε προταθεῖ ἀπὸ τόν Ἀ. Ευγγόπουλο σέ συνδυασμὸ μέ τήν διοικητικὴ ὑπαγωγή τοῦ Ἀγίου Ὁρους ἀπὸ τήν δικαιοδοσία τοῦ αὐτοκράτορα σ' ἐκείνην τοῦ πατριάρχου.

123. Underwood, I, σ. 51. Μηναιὸν, δ.π. (ὑπόσημ. 113), σ. 127.

124. Κατὰ τήν Παλαιὰ Διαθήκην ὁ Ἰάφεθ εἶναι ὁ δευτερότοκος υἱὸς τοῦ Νῶε, μετά τόν Σὴμ καί πρὶν τόν Χάμ καί ὁ Προπάτορας των λαῶν πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ τῆς Παλαιστίνης (Γέν. 10.2/5), μεταξύ των ὁποίων καί οἱ Κίτιοι, οἱ Ρόδιοι. Ἀπὸ τόν τέταρτο υἱὸ του, τόν Ἰωάν, προήλθαν οἱ Ἰῶνες (βλ. ΘΗΕ, VI, σ. 692). Ἐτυμολογικά ἡ ρίζα τῆς σημιτικῆς λέξεως Ἰάφεθ εἶναι ἡ αὐτὴ μέ τήν ἀντίστοιχον τῆς ἐλληνικῆς Ἰαπετός, καθὼς στά σημιτικά τὰ χειλικά σύμφωνα π, β, φ, ἀποδίδονται μέ κοινὸ γράμμα. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τὰ ὀδοντικά τ, δ, θ. Τό φ καί τό π εἶναι ἰσοδύναμα, ὅπως ἐπίσης καί τό θ μέ τό τ. Κατὰ τήν ἐλληνικὴ μυθολογία (Ἡσιόδου, Ἔργα καί Ἡμέραι, 5, 50) ὁ βασιλεὺς των Τιτάνων Ἰαπετός ἦταν υἱὸς τοῦ Οὐρανοῦ καί τῆς Γαίας, καί προπάτωρ τοῦ ἀνθρώπινου γένους (βλ. ΘΗΕ, VI, σ. 626)· υἱὸς του ἦταν ὁ Προμηθεὺς καί ἐγγονὸς του ὁ Δευκαλίων, ὁ ὁποῖος σώθηκε ἀπὸ τόν Κατακλυσμὸ κατασκευάζοντας μία Κιβωτόν, μετά ἀπὸ συμβουλὴν τοῦ πατέρα του Προμηθέα. Υἱὸς τοῦ Δευκαλίωνος ὑπῆρξε ὁ Ἑλλήν (βλ. ΘΗΕ, IV, σ. 476).

125. Βλ. ΘΗΕ, IV, σ. 409 (Δευκαλίων).

ὁ λαός καταποντιζόταν στό πέλαγος τῶν συμφορῶν¹²⁶. Λύση στόν ἰδιαίτερο τονισμό τῆς μορφῆς τοῦ Ἀβραάμ ἀπό τήν παράλειψη ἑννέα προγόνων του δίδουν ἴσως τρία στοιχεῖα, δύο πληροφορίες ἀπό τήν Γένεση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καί ἕνα διευκρινιστικό σχόλιο τοῦ Θεολήπτου. Στήν Γένεση (22.18) ὁ Θεός ἀνακοινώνει στόν Ἀβραάμ ὅτι καί ἐνευλογηθήσονται ἐν τῷ σπέρματί σου πάντα τὰ ἔθνη τῆς γῆς, ἀνθ' ὧν ὑπήκουσας τῆς ἐμῆς φωνῆς, ὅπως ἐπίσης ἀναφέρεται (ὁμοίως 10.21): καί τῷ Σὴμ ἐγενήθη καί αὐτῷ, πατρὶ πάντων τῶν υἱῶν Ἑβερ, ἀδελφῷ Ἰάφεθ τοῦ μείζονος. Ἡ πρώτη πληροφορία ἀποτελεῖ τήν πρώτη ἐπαγγελία τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, διὰ τοῦ Ἀβραάμ, γιὰ τὸν ἐρχομό τοῦ Υἱοῦ στήν γῆ. Ὅσον ἀφορᾷ τήν δεύτερη, ὁ Ἑβερ πού ἀναφέρεται στό χωρίο αὐτό δέν εἶναι ὁ συνώνυμος υἱός τοῦ Σάλα (ὁ δέκατος ἑβδομος Προπάτορας, ὁ ὁποῖος παραλείπεται στό Πρωτότο), ἀλλά ὁ Ἀβραάμ μέ τό δεύτερο ὄνομά του. Τήν προσαγόρευση αὐτή Ἑβρεῖ, δηλαδή Περάτης, ἀπέκτησε ὁ Ἀβραάμ μετά τό πέραςμα πού ἔκανε τοῦ Εὐφράτη, ἐγκαταλείποντας τὰ πάτρια κατὰ θεῖον κέλευσμα. Τό ὄνομά του αὐτό εἶναι πού ὡς γνωστόν ἔλαβε στήν συνέχεια ὁ ἑβραϊκός λαός¹²⁷. Σ' αὐτό τό σχετικό χωρίο, τό ὁποῖο μάλιστα ἀγνοεῖ ὁ Χριστόφορος στά δίστιχά του, φαίνεται νά παραπέμπει ὁ συνθέτης τῆς ὁμάδας, μέ τήν συνύπαρξη τῶν τριῶν προσώπων πού ἀναφέρονται στήν Γένεση (10.21), τοῦ Σὴμ, τοῦ Ἰάφεθ καί τοῦ Ἀβραάμ (Εἰκ. 1, σκ. Α.12, Α.13, Α.14). Στήν σημασία τώρα τοῦ περάσματος τοῦ Εὐφράτη ἀναφέρεται ὁ Θεολήπτος¹²⁸. παραλληλίζει τόν Ἀβραάμ καί τήν πολιτεία του μέ τόν δρόμο πού πρέπει νά ἀκολουθήσει κάθε μοναχός γιὰ νά ἀποκτήσει πατρικότητα. Μέ τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο διατυπώνει ὁ Θεολήπτος τήν γνώμη του, συνδέει τήν στάση τοῦ Ἀβραάμ μέ τήν ἀντίστοιχη τοῦ Ἰακώβ στήν Κλίμακα καί τοῦ Χριστοῦ ὡς Ἀναπεσόντος. Ἐάν ὁ Σὴμ εἶναι προπάτορας τοῦ γένους τοῦ Χριστοῦ καί ὁ Ἰάφεθ τοῦ γένους τῶν Ἑλλήνων, ὁ Ἀβραάμ, ἐκτός ἀπό προπάτορας τοῦ Χριστοῦ, μέ τό πέραςμα τοῦ Εὐφράτη ἔχει ἀναδειχθεῖ πνευματικός πατέρας ὄχι μόνον τῶν Ἑβραίων ἀλλά καί ὅλων τῶν ἔθνων· εἰδικά δέ γιὰ τοὺς μοναχοὺς ὁ Ἀβραάμ ὑπάρχει ὡς πρότυπο καί πνευματικός τους προπάτορας. Στήν ἐρμηνεία μᾶλλον αὐτή ἴσως εὐρίσκεται ἡ ἀπάντηση γιὰ τήν παρουσία τοῦ Ἀβραάμ πλησίον τοῦ Ἰάφεθ (μετά τήν παράλειψη τῶν ἑννέα ἀπογόνων τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Σὴμ, καί ταυτοχρόνως προγόνων του), παρά σέ λόγους οἰκονομίας χώρου· ἐλάχιστη μείωση τῆς κλίμακας τῶν μορφῶν ὅλων τῶν Προπατόρων ἦταν πολύ εὐκόλη ἀνάμεσα στίς πενήντα τρεῖς μορφές, ὥστε νά ἐξοικονομηθεῖ ὁ χῶρος καί γιὰ τίς ὑπολειπόμενες ἑννέα. Μέ τήν ἴδια θέση ἐπίσης, στήν ὁποία εὐρίσκεται ἡ

ὁμάδα τοῦ Σὴμ, τοῦ Ἰάφεθ καί τοῦ Ἀβραάμ, εἶναι συνδεδεμένη δύο φορές καί μία τέταρτη μορφή, ἐκεῖνη τοῦ Νῶε (Εἰκ. 1, σκ. Α.11): μία φορά ἀνατολικά τοῦ Σὴμ καί μία κάτω ἀπό τίς μορφές τῶν τριῶν στό ἐσωρράχιο τοῦ τόξου πού ὁδηγεῖ στό νότιο χοροστάσιο. Τήν πρώτη φορά ὁ Νῶε, ὅπως καί ὁ Σὴμ καί ὁ Ἰάφεθ, εἰκονίζεται στηθαῖος, ἐνῶ τήν δεύτερη ὁλόσωμος καί μνημειακός νά κρατᾷ τήν Κιβωτό¹²⁹. Ἡ ἐπιλογή τοῦ Νῶε νά καταλάβει τήν θέση αὐτή δέν ἦταν ὑποχρεωτική γιὰ τόν κύκλο τῶν Προφητῶν καί τῶν Δικαίων πού ἐντάσσεται, καθὼς ἦταν δυνατόν νά εἶχε τοποθετηθεῖ σέ ἄλλη θέση τῶν τόξων τῶν χοροστασίων. Στό σύνολό τους οἱ πέντε μορφές —δύο τοῦ Νῶε καί ἀπό μία τῶν Σὴμ, Ἰάφεθ καί Ἀβραάμ—, ἀπό τήν θέση στήν ὁποία εὐρίσκονται, προβάλλουν τήν σωτηρία τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων καί τοὺς γενάρχες του, σωματικά ἢ πνευματικά.

Οἱ Προφῆτες καί οἱ Δίκαιοι

Περιλαμβάνονται ὀκτώ κυρίως μετωπικές ὁλόσωμες μορφές χωρισμένες σέ δύο ὁμάδες καί ἐνταγμένες στά ἐσωρράχια τῶν δύο μεγάλων τόξων τῶν πεσσοστοιχιῶν τοῦ κεντρικοῦ κλίτους πού ἀνοίγονται πρὸς τὰ χοροστάσια¹³⁰.

Γιὰ τίς μορφές τῶν Προφητῶν καί τῶν Δικαίων εἶναι δυνατόν νά γίνουν οἱ παρακάτω παρατηρήσεις: Ἡ προφητεία πού ἀναγράφεται στό εἰλητάριο τοῦ Δανιήλ, συνδέεται μέ τήν Γέννηση τοῦ Χριστοῦ (Δαν. 2. 44, στό κατὰ Θεοδοτίωνος κείμενο), τῆς ὁποίας ἡ παράσταση στό Δωδεκάορτο εἶναι δίπλα ἀπό τήν θέση τοῦ Προφήτου· ἡ ἴδια προφητεία παλαιότερα εὐρίσκεται μόνο στό Elmali¹³¹ καί στό Karanlik Kilise¹³² στό Göreme, ὅπως ἐπίσης καί στό Δαφνί¹³³. Ὁ προφήτης Δανιήλ ἐπίσης θεωρεῖται καί ἀνὴρ Ἐπιθυμῶν (Δαν. 9. 23, στό κατὰ Θεοδοτίωνος) καί προδηλώσις τῆς δευτέρας ἐπιδημίας τοῦ Κυρίου¹³⁴. Ὁ Μελχισεδέκ, ὁ ἱερεὺς τοῦ Θεοῦ τοῦ Ὑψίστου (Γέν. 14.18/20), μέ τοὺς ἄρτους πού κρατᾷ, προτυπώνει τήν Θεία Κοινωνία, ἐνῶ ὁ ἴδιος ἐπίσης προτυπώνει καί τήν Γέννηση τοῦ Χριστοῦ¹³⁵. Συνολικά στό νότιο τόξο ὑπάρχουν δύο Προφῆτες καί δύο Δίκαιοι, οἱ ὁποῖοι ἀπαρτίζουν ἐναλλάξ δύο ζεύγη. Ὁ Δανιήλ μέ τόν Μελχισεδέκ προτυπώνουν τήν παρουσία τοῦ Χριστοῦ στήν γῆ. Ὁ Μωυσῆς καί ὁ Νῶε κρατοῦν, ὁ μὲν πρῶτος τόν παλαιό νόμο πού τοῦ παραδόθηκε, ἐνῶ ὁ δεύτερος ἐκεῖνο τό ξύλο μέ τό ὁποῖο σώθηκε τό γένος τῶν ἀνθρώπων¹³⁶. Ἡ ὑπόμνηση τοῦ ξύλου τῆς Κιβωτοῦ συνδέει τόν Νῶε εὐθέως μέ τό ξύλο τοῦ Παραδείσου καί μέ ἐκεῖνο μέ τό ὁποῖο σταυρώθηκε ὁ Χριστός. Τήν Σταύρωση ὁμως προτυπώνει καί ὁ Μωυσῆς¹³⁷. Ἐάν οἱ δύο πρῶτες μορφές, τοῦ Δανιήλ καί τοῦ Μελχισεδέκ, συνδέονται μέ τήν

Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, οἱ δύο δεύτερες, τοῦ Μωυσῆ καί τοῦ Νῶε, παραπέμπουν στήν Σταύρωσή του.

Στό βόρειο τόξο ἡ προφητεία τοῦ προφήτη Ἡλίας δέν εἶναι ἀπό τίς συνηθισμένες πού ἀναγράφονται οὔτε ἔχει ἐντοπισθεῖ ἄλλοῦ. Ὅπως εἶναι διατυπωμένη ἐδῶ δέν εὐρίσκεται οὔτε καί στό κείμενο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης· ἐν μέρει σχετίζεται μέ ἀπόσπασμα τῶν Βασιλειῶν (III 17.1/2), τό ὁποῖο διαβάζεται κατὰ τόν ἐσπερινό τῆς ἑορτῆς τοῦ Προφήτου. Ἡ προφητεία τονίζει τήν μεσιτεία τοῦ ἀναχωρητοῦ Προφήτου μεταξύ Θεοῦ καί ἀνθρώπων. Ὁ Ἀαρών, μέ τήν στάμνο καί τήν ράβδο (Αριθ. 17.23/28, 18.1/7), συνδέεται μέ τήν Θεοτόκο καί τήν Σκηνή τοῦ Μαρτυρίου, παράσταση ἡ ὁποία εἰκονίζεται παραπλευρῶς, στόν νότιο τοῖχο τῆς προθέσεως. Ἡ θέση τοῦ Ἀαρών εἶναι ἀντίστοιχη μέ τοῦ Μωυσῆ στό νότιο τόξο. Καί οἱ δύο μορφές, ἔχοντας ἀνάμεσά τους τό θυσιαστήριο τοῦ Ἁγίου Βήματος, εἰκονίζουν γιά ἄλλη μία φορά, στίς τρεῖς διαστάσεις τοῦ χώρου τώρα, τήν παράσταση τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου. Τό κείμενο πού περιέχεται στό εἰλητάριο τοῦ Ἱερεμίας συνδέεται μέ τό Πάθος τοῦ Χριστοῦ. Κοινά στήν μορφή τοῦ Ἱερεμίας εὐρίσκεται —στήν τρίτη ζώνη τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἴδιου χοροστασίου— ὁ Ἐλκόμενος Χριστός, γεγονός τό ὁποῖο προλέγεται στό κείμενο τοῦ εἰληταρίου τοῦ Προφήτου καί διαβάζεται κατὰ τήν Μεγάλῃ Πέμπτῃ (Ἱερ. 11.19). Ἡ ἴδια προφητεία παλαιότερα ὑπάρχει μόνο στό Tokali Kilise τοῦ Göreme¹³⁸. Τό κέρασ πού κρατᾷ ὁ Σαμουήλ περιέχει τό ἔλαιο μέ τό ὁποῖο ἔχρισε τούς Βασιλεῖς τοῦ Ἰσραήλ καί ἰδρύθηκε ὁ εὐλογημένος ἀπό τόν Θεό θεσμός τῆς Βασιλείας στό Ἰσραήλ. Ὁ προφήτης Ἱερεμίας (15.1), ἐπάνω ἀπό τόν ὁποῖο εὐρίσκεται ὁ Σαμουήλ, τοποθετεῖ τόν Σαμουήλ ἀμέσως μετά τόν Μωυσῆ ὡς πρὸς τήν ἰσχὺ τῆς μεσιτείας του πρὸς τόν Θεό¹³⁹.

Ἀπό τίς τέσσερις μορφές τῶν Προφητῶν τοῦ βόρειου τόξου, δύο εἶναι ἱερεῖς καί συνδέονται μέ τήν παράδοση τῆς ἱερωσύνης τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ. Ἀπό τούς ἄλλους δύο, ὁ ἕνας τονίζει τό μαρτύριο τοῦ Κυρίου καί τήν ταπείνωσή του· ὁ δεύτερος τήν *ἐλευσιν τοῦ Ὑετοῦ* στήν γῆ μέσῳ τῶν ἀσκητῶν, τήν δύναμη καί τήν δόξα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Στό τόξο αὐτό, τό βόρειο, ἀντιπαραβάλλεται τό μαρτύριο τοῦ Κυρίου (Ἱερεμίας) μέ τήν δύναμη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος (Ἡλίας), τονισμός ὁ ὁποῖος ὑπάρχει καί ἀνάμεσα στά γεγονότα τῶν Παθῶν καί τῆς Πεντηκοστῆς.

Μέ τήν ἐπιλογή ἡ ὁποία ἔχει γίνει στά πρόσωπα τῆς ομάδας, προβάλλεται ἡ ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου, τό πάθος καί ἡ δύναμη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἀπό τίς ὀκτώ μορφές τῆς ομάδας ἔξι εἶναι Προφῆτες (ὁ Δανιήλ, ὁ Μωυσῆς, ὁ Ἡλίας, ὁ Ἀαρών, ὁ Ἱερεμίας καί ὁ Σαμουήλ) καί δύο ἀναφέρονται ὡς Δίκαιοι (ὁ Μελχι-

σεδέκ καί ὁ Νῶε). Ὡς πρὸς τήν ἐνδυματολογία τους οἱ τέσσερις μορφές φοροῦν ἀρχιερατικά ἄμφια (ὁ Μωυσῆς, ὁ Μελχισεδέκ, ὁ Ἀαρών καί ὁ Σαμουήλ). Καθὼς ὑπερισχύει κατὰ πολὺ ἡ ομάδα τῶν Ἱερέων προκύπτει ὅτι κατὰ τήν ἐπιλογή τῶν μελῶν τῆς ομάδας δέν ἐπιδιώχθηκε νά γίνει ἡ γνωστή εἰκονογραφική ἀναφορά στους Προφῆτες· κατεβλήθη προσπάθεια ὥστε νά προβληθοῦν οἱ πρῶτοι Ἱερεῖς τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ πού ἀντιπροσωπεύουν τήν ἀπαρχή τῆς ἱερωσύνης καί τοῦ θεσμοῦ τῆς ἐκ Θεοῦ βασιλείας στόν κόσμον. Μέ τόν χαρακτήρα τόν ὁποῖο ἔχει ἡ ἐπιλογή αὐτή καί τήν θέση στήν ὁποία εὐρίσκονται οἱ μορφές, συμπληρώνεται κατὰ κάποιον τρόπο ἡ ὑπερκειμένη ομάδα τῶν Προπατόρων.

Ὁ Ἡλίας, καθὼς ἔχει τοποθετηθεῖ σέ θέση περίοπτη, ἀντίστοιχη τοῦ Δανιήλ, θυμίζει ὀρισμένα ἐπιπλέον χαρακτηριστικά του. Σύμφωνα μέ τό ἀπολυτικό τοῦ ὁ Προφήτης ἀποκαλεῖται ὁ *ἐνσαρκος ἄγγελος*, τῶν *Προφητῶν ἡ κρηπίς*¹⁴⁰, δεδομένου ὅτι ἀποτελεῖ γιά τούς μοναχοὺς πρότυπο. Ὁ χαρακτηρισμός αὐτός θυμίζει καί τά δίστιχα τοῦ Χριστοφόρου πού ἀφοροῦν στους Προπάτορες, στους ὁποίους ἐπίσης προσδίδεται ὁ χαρακτηρισμός τῆς *κρηπίδος*. Τά στοιχεῖα αὐτά δίδουν ἐρμηνεῖα ἴσως γιά τήν περίοπτη θέση στήν ὁποία ἔχει τοποθετηθεῖ ὁ Προφήτης, στήν ἀνατολική γένεση τοῦ βόρειου τόξου. Ἐπίσης ἡ μορφή τοῦ Ἡλίας

126. Τοσοῦτον κινδύνου ἐπικειμένου ἡμῖν, καὶ μικροῦ καταδυομένων ὀρθοδόξων, διὰ νομίμων ἀθέτησιν, τῷ πελάγει τῶν συμφορῶν (Talbot, Correspondence, σ. 146).

127. Μηναιον, ὁ.π. (ὑποσημ. 113), σ. 127.

128. Ὁ Ἀβραάμ ἀποβαλόμενος διὰ τοῦ καταλιπεῖν γῆν καὶ συγγενεῖαν καὶ οἶκον πατρικόν, ξένος ὑπῆρξε τοῦ κόσμου· καὶ ὁ τῶν ἰδίων ἀποξενωθείς, κόλπος ἐγεγονεί τῶν ἀλλοτριῶν καὶ πατήρ τῶν ἐθνῶν ἀνεδείχθη (Θεόκλητος, Τὰ κατὰ τὴν Αἴγυπτον, φ. 59r).

129. Κατὰ τόν Χριστοφόρο: Ἀδάμ βροτοῖς ὄλεθρον ἐκ ξύλου φέρει. Διὰ ξύλου δὲ Νῶε πᾶν σώζει γένος (Μηναιον, ὁ.π. (ὑποσημ. 113), σ. 127).

130. Millet, Athos, πίν. 5.2.

131. Gravgaard, σ. 100. De Jerphanion, II, πίν. 115.

132. Gravgaard, σ. 25, 100. De Jerphanion, II, πίν. 102.

133. E. Diez - O. Demus, ὁ.π. (ὑποσημ. 55), πίν. 85.

134. Ἀπὸ τό τέταρτο προσόμοιο τοῦ Ἑσπερινοῦ τῆς ἑορτῆς τῶν Προπατόρων, Συνέκδημος, σ. 565.

135. Χριστοῦ τυποῦντα Μελχισεδέκ τούς τόκους (Μηναιον, ὁ.π. (ὑποσημ. 113), σ. 130).

136. Βλ. ὑποσημ. 129.

137. Σὺν Ὁρ Ἀαρὼν προγράφει Χριστοῦ Πάθος, Ὑψοῦντες ἄμφω σταυρικῶς τὸν Μωυσέα (Μηναιον, ὁ.π. (ὑποσημ. 113)). Ἐπίσης βλ. Σεβερριανού, Περὶ Ὁφews, PG 56, 504. Τιμοθέου Ἀντιοχείας, Εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν, PG 86, 257. Underwood, I, σ. 55 ὑποσημ. 15.

138. Τριώδιον, ὁ.π. (ὑποσημ. 107), σ. 386 (1Α' 18-23, 1Β' 1-5, 9-11, 14-15). Gravgaard, σ. 60. De Jerphanion, II, πίν. 86.

139. Βλ. ΘΗΕ, X, σ. 1144 (Σαμουήλ).

140. Συνέκδημος, σ. 771.

λειτουργεί σέ αντιπαράβολή πρός τήν παράλληλή της στό νότιο τόξο, τόν Δανιήλ, ὁ ὁποῖος ἐνῶ εἶχε κοσμικά καθήκοντα, ἐν κρυπτῷ ἀσκήτεψε. Στό σύνολό της ἡ ἐπιλογή τόσο τῶν μορφῶν τῶν Προπατόρων, ὅσο καί τῶν Προφητῶν καί τῶν Δικαίων, ἀπηχεῖ μία βαθύτατη ἐμπειρία τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῶν μοναχῶν ἀπό τήν θέση τους καί μέ τόν χαρακτήρα τους οἱ μορφές τῶν δύο ομάδων ἀναπληρώνουν τήν ἔλλειψη τοῦ Παντοκράτορος. Μέ τούς Προπάτορες, τούς Προφήτες καί τούς Δικαίους, ἐκτός ἀπό τήν ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου, προβάλλονται κυρίως ὅσοι ἐδείχθησαν κρηπὶς καί ἀπαρχές τῆς χάριτος.

“Ὅταν θεωροῦνται στό σύνολό τους καί ἀπό τήν θέση ὅπου εὐρίσκονται οἱ ομάδες τῶν Προπατόρων, τῶν Προφητῶν καί τῶν Δικαίων, προκύπτει ὅτι στήν γενική οἰκονομία τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος ἀντιπροσωπεύουν τό ἔργο τοῦ πρώτου προσώπου τῆς Ἀγίας Τριάδος, τοῦ Θεοῦ Πατέρα, ἀπό τήν Γένεση τοῦ Κόσμου ἕως τήν ἐνσάρκωση τοῦ δευτέρου προσώπου, τοῦ Υἱοῦ, μέ ἄξονα ἀναφορᾶς τόν ἴδιο τόν ἄνθρωπο. Στό σύνολό της ἡ ἱεράρχηση μέ τήν ὁποία ἔχει ἀπεικονισθεῖ στό μνημεῖο τό ἔργο τοῦ κάθε προσώπου τῆς Ἀγίας Τριάδος, κατά πολύ ἀντιστοιχεῖ μέ τόν χαρακτήρα τῆς δομῆς τοῦ Μεγάλου Κανόνος τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου Κρήτης¹⁴¹.

Οἱ ομάδες τῶν ἁγίων

Οἱ εὐαγγελιστές καλύπτουν τήν τρίτη ἀπό ἐπάνω ζώνη —δεύτερη ἀπό κάτω— τῶν τεσσάρων πεσσῶν τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τοῦ ναοῦ, κάτω δηλαδή ἀπό τήν ζώνη τοῦ Δωδεκαόρτου.

Ὁκτώ ὁλόσωμες μετωπικές μορφές Ἀποστόλων καλύπτουν ἀνά τέσσερις τήν δεύτερη ζώνη τοῦ νότιου καί τοῦ βόρειου τοίχου τῶν ἀντίστοιχων χοροστασίων (Εἰκ. 1, σκ. Ζ). Ὁλόσωμοι Ἀπόστολοι καί σέ ἴδια θέση εὐρίσκονται καί στὸν ναό τῆς Sorocani¹⁴². Ἐκτός τῶν ὁλόσωμων μορφῶν ὑπάρχουν καί δύο στηθαῖες, τοῦ ἀποστόλου Παύλου¹⁴³ (Εἰκ. 1, σκ. Ζ.1) καί τοῦ ἀποστόλου Πέτρου¹⁴⁴ (Εἰκ. 1, σκ. Ζ.2). Ὡς κορυφαῖοι καί ἰδρυτές τῆς Ἐκκλησίας καλύπτουν ἀντιστοιχῶς ἀπό ἕνα τμήμα κάτω ἀπό τήν ἀνατολική γένεση τῶν τόξων τοῦ νότιου καί τοῦ βόρειου χοροστασίου· ἐπάνω ἀπό τίς μορφές τῶν κορυφαίων ἀποστόλων ἀρχίζουν οἱ Προφῆτες.

“Ὅλοι οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας περιλαμβάνονται στὸν χῶρο τοῦ Ἱεροῦ, τό Ἅγιο Βῆμα, τήν πρόθεση καί τό διακονικό (Εἰκ. 1, σκ. Δ). Ὁ ἀριθμὸς τῶν Πατέρων ὑπερβαίνει τούς ἐξήντα ἐπτά, ἐνῶ οἱ Διάκονοι εἶναι τέσσερις¹⁴⁵. Ὁ ἅγιος Νικόλαος εἰκονίζεται γιὰ δεύτερη φορά καί ἐκτός τοῦ Βήματος, στήν κάτω ζώνη τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ νοτιο-

δυτικοῦ διαμερίσματος¹⁴⁶ (Εἰκ. 1, σκ. Δ.1)· καθὼς ἐδῶ παρεμβάλλεται ἀνάμεσα σέ μορφές ἀσκητῶν, τονίζεται ἡ ἀσκητικότητα τῆς ζωῆς του. Ἡ θέση τοῦ ἁγίου θυμίζει τό ἀπολυτικό τοῦ στό ὁποῖο ἀποκαλεῖται *Κανὼν πίστεως καὶ εἰκὼν πραότητος, ἐγκρατείας διδάσκαλος*¹⁴⁷, ὅπως ἐπίσης καί τό τρίτο τροπάριο τῆς Α΄ ᾠδῆς τοῦ παρακλητικοῦ τοῦ κανόνα, στό ὁποῖο προσαγορεύεται *ὁσίων σύσκηνος ἀποδεικνύμενος*¹⁴⁸.

“Ὅσον ἀφορᾷ στοὺς ὑπόλοιπους ἁγίους, ἡ κάτω ζώνη τοῦ βορειοδυτικοῦ καί νοτιοδυτικοῦ διαμερίσματος, ὅπως ἐπίσης καί ἡ ἀντίστοιχη τῶν δύο χοροστασίων, καλύπτεται ἀπό τούς πλέον ἐπιφανεῖς ἀσκητές¹⁴⁹ καί στυλίτες¹⁵⁰. Μέ τήν παρουσία τους προβάλλεται ἡ ἀσκητική παράδοση τήν ὁποία ἀντιπροσωπεύει καθεδρικά τό Πρωτάτο (Εἰκ. 1, σκ. Η).

Ἡ ομάδα τῶν στρατιωτικῶν ἁγίων καλύπτει τήν δυτική πλευρά τῆς πρώτης ἀπό κάτω ζώνης τοῦ νότιου καί τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ κεντρικοῦ κλίτους. Δύο μορφές, ἀπό μία σέ κάθε πλευρά, ἐπεκτείνονται καί πρός τήν δυτική πλευρά τῶν χοροστασίων¹⁵¹ (Εἰκ. 1, σκ. Θ). Στό ἐσωρράχιο τοῦ τόξου πού ὁδηγεῖ ἀπὸ τό κεντρικό κλίτος πρός τό νοτιοδυτικό διαμέρισμα, εὐρίσκεται ἡ ομάδα τῶν Πέντε Μαρτύρων τῆς 13ης Δεκεμβρίου¹⁵² (Εἰκ. 1, σκ. Ι.1) καί στό ἀντίστοιχο ἐσωρράχιο πρός τό βορειοδυτικό διαμέρισμα οἱ πέντε τῆς 2ας Νοεμβρίου¹⁵³ (Εἰκ. 1, σκ. Ι.2). Κατὰ ἰδιαίτερο τρόπο τονίζονται οἱ ἅγιοι Σέργιος καί Βάχχος¹⁵⁴ (Εἰκ. 1, σκ. Κ.1-Κ.2)· εὐρίσκονται στηθαῖοι στήν δυτική γένεση τῶν τόξων τῶν χοροστασίων, ἀντίστοιχοι πρός τίς μορφές τῶν κορυφαίων ἀποστόλων. Ἀπὸ τους ἁγίους Ἀναγύρους τονίζονται οἱ ἅγιοι Κοσμάς, Δαμιανὸς καί Παντελεήμων, στήν πρώτη ἀπὸ κάτω ζώνη τοῦ νότιου τοίχου τοῦ νοτιοδυτικοῦ διαμερίσματος¹⁵⁵ (Εἰκ. 1, σκ. Κ). Μέ δεδομένο ὅτι στό σύνολό του ὁ ἀριθμὸς τῶν ἁγίων καλύπτει τό μεγαλύτερο ποσοστὸ τῶν τοίχων τοῦ μνημείου, ὁ χῶρος ἐδῶ δὲν εἶναι ὁ κατάλληλος γιὰ ἐκτενέστερη ἀναφορά στήν ομάδα πού ἀπαρτίζουν καί τά συμπεράσματα στὰ ὁποῖα ἡ μελέτη τους ὁδηγεῖ. Ἀπὸ τίς πλέον ἀξιοσημεῖωτες ἰδιομορφίες πού ὑπάρχουν, ἐπισημαίνεται μία. Στήν ἀνατολική πλευρά τοῦ ἐσωρραχίου τοῦ τόξου πού ὁδηγεῖ πρός τό βορειοδυτικό διαμέρισμα, σέ θέση περίοπτη γιὰ τόν εἰσερχόμενο ἀπὸ τήν κεντρική δυτική πύλη στὸν ναό καί κάτω ἀπὸ τήν ομάδα τῶν Μαρτύρων τῆς 2ας Νοεμβρίου, εἰκονίζεται ὁ ἅγιος Κωνσταντῖνος μέ στολή αὐτοκρατορική¹⁵⁶ (Εἰκ. 1, σκ. Ι.3), χωρὶς νά τόν συνοδεύει ἡ μητέρα του ἁγία Ἐλένη. Ἡ μορφή τοῦ ἁγίου εὐρίσκεται ἐκτός τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος, κατὰ τὸν γνώριμο τρόπο πού προβάλλονται τήν ἐποχὴ ἐκείνη στοὺς ναοὺς τους οἱ βασιλεῖς τῶν Σέρβων καί τῶν Βουλγάρων. Ἀπὸ τήν θέση στήν ὁποία εὐρίσκεται

καί μέ τήν ὅλη του παρουσία φαίνεται ὅτι ὑποδηλώνει, κατά τρόπο μὲν ἔμμεσο ἀλλά παραστατικό, τὸ πρόσωπο στοῦ ὁποῖο ἔδιδαν λόγο καί προσέβλεπαν τότε οἱ ἀγιορεῖτες, τὸν *φιλομόναχο* αὐτοκράτορα τῆς Κωνσταντινουπόλεως Ἀνδρόνικο τὸν Β΄, τὸν ὁποῖο ὁ πατριάρχης Ἀθανάσιος ἀποκαλοῦσε τότε ἰσάζιο τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καί στήν πολιτική τοῦ ὁποῖου ἀπέδιδε ὅλη τήν ἀνθηση τῆς *κοσμήσεως* τῶν ναῶν τῶν χρόνων γύρω στὰ 1300¹⁵⁷.

ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

Ἡ ἱστορία τοῦ Πρωτάτου στοῦ μέτρο τὸ ὁποῖο ἐπέτρεπε ἡ ἀρχιτεκτονική μορφή τοῦ ναοῦ, ἔλαβε ἓνα χαρακτηριστὰ κλασικὸ καί ἰδιαίτερα ἀκριβὴ πρὸς τὴν παραδοσιακὴ τάξη τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας. Τὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ εἶναι ἓνας καρπὸς λειτουργικῆς ἐμπειρίας ἀπὸ τὴν συμμετοχὴ τῶν ἀγιορειτῶν στὶς καθημερινές ὁλοῦ τοῦ χρόνου Ἀκολουθίες καί τὰ μυστήρια τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας. Οἱ εἰκονογραφικὲς ἰδιομορφίες τοῦ μνημεῖου ἀντιστοιχοῦν στὶς Ἀκολουθίες αὐτές καί στήν ἀγιορειτικὴ πνευματικότητα. Ἰδιαίτεροι συσχετισμοὶ παρατηροῦνται, μέ τίς διατυπώσεις τῶν κειμένων τῶν λειτουργικῶν βιβλίων καί ἐπιστολῶν τῶν μαθητῶν τοῦ ὁσίου Νικηφόρου, τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου καί τοῦ Θεολήπτου Φιλαδελφείας. Σύμφωνα μέ τὴν μυστικὴ παράδοση τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἡ λειτουργικὴ ζωὴ καί τὸ μυστήριον τῆς Θείας Κοινωνίας¹⁵⁸ παρέχουν τὴν δυνατότητα ὥστε νὰ γίνῃ ὁ ἄνθρωπος *ναὸς*¹⁵⁹ καί *μονή*¹⁶⁰ τοῦ Χριστοῦ, καί ἐν τέλει νὰ χριστοποιηθεῖ¹⁶¹. Ἡ παράδοση αὐτὴ ἀπηχεῖται στοῦ μνημεῖο θυμίζοντας ἐπὶ πλέον καί διατυπώσεις μεγάλων μυστικῶν πατέρων τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, σχετικὲς μέ τὸν ἄνθρωπο καί τὴν Ἐκκλησίαν¹⁶². Τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τοῦ μνημεῖου δὲν προβάλλουν ἔντονα· τὸ περιεχόμενό τους ἀποκαλύπτεται ὅσο δίδεται ἰδιαίτερη προσοχὴ καί ὑπάρχει ἀπορία γιὰ τὴν θέση διαφόρων παραστάσεων¹⁶³. Στόν τομέα αὐτὸ ἀκολουθεῖται ἡ ἀποφατικότητα καί ἡ βαθύτερη ἐμπειρία τῆς λειτουργικῆς ζωῆς

- παχατζηδάκης, I-III. Μυλωνᾶς, Ἡμερολόγιον, Ὀκτώβριος.
146. Τσίμας - Παπαχατζηδάκης, I, III, πίν. 10. Ὀνήσιμος, Δεκέμβριος.
147. Συνέκδημος, σ. 562.
148. Θησαυρὸς ἁγίων, περιέχων παρακλητικούς κανόνες (ἐκδ. Ρηγοπούλου), Θεσσαλονίκη, σ. 278.
149. Millet, Athos, πίν. 44.1, 45.1, 46.1-3, 47.1-2, 53.1, 54.3, 55.1-3.
150. Μεμονωμένες φωτογραφίες δὲν ἔχουν γίνῃ. Σὲ γενικότερες ἀπόψεις βλ. Millet, Athos, πίν. 5.2. Φωτ. Ἀρχ. Μουσείου Μπενάκη, ἀριθ. εἰς. 12328-9.
151. Millet, Athos, πίν. 48, 49, 51.1, 52.2, 53.2. Τσίμας - Παπαχατζηδάκης, I, III. Μυλωνᾶς, Ἡμερολόγιον. Νικονάνος.
152. Σὲ γενικότερη λήψη περιέχεται ὁ ἅγιος Ὁρέστης, βλ. Φωτ. Ἀρχ. Μουσ. Μπενάκη, ἀριθ. εἰς. 12346.
153. Millet, Athos, πίν. 54.1. Τσίμας - Παπαχατζηδάκης, I, III.
154. Millet, Athos, πίν. 40.1, 41.1. Τσίμας - Παπαχατζηδάκης, III, εἰκ. 13-14. Νικονάνος.
155. Millet, Athos, πίν. 42.1-2, 52.1, 53.156.1. Τσίμας - Παπαχατζηδάκης, I, III.
156. Τσίμας - Παπαχατζηδάκης, I. Νικονάνος, Μάιος.
157. Ἀρχῆθεν περὶ τὴν ἐκκλησίαν (ἐνέδειξε) τὸν κατ' ἐπίγνωσιν ζῆλον καὶ σπουδὴν καὶ ἀναδοχὴν... δι' ἣν καὶ ἡμῶν οὐ διέλιπε κηδεσθαι, ἐπαίνους καὶ εὐφημίας καταγεραίρειν, καὶ στολαῖς ἱεραρχικαῖς καὶ ἱεραῖς εἰκόσι ταῖς μετὰ κόσμου καὶ εὐεργεσίαις ἀσυγκρίτως τὴν ἐκκλησίαν καταπλουτῶν, ὥς οὐποτε τῶν πατριαρχούντων τινὸς τοιούτων ἐπαπολαῦσαι πρὸς τὸν ἀνέκαθεν εὐσεβῶν αὐτοκρατόρων, εἰ μήπου καὶ τὴν παρίσωσιν πρὸς τῷ τούτου πατρὶ κατὰ πνεῦμα, τῷ μεγάλῳ φημί καὶ ἰσαποστόλῳ, εἰκάσειεν ἂν τις — δηλαδή τὸν Μ. Κωνσταντῖνο — ἐν ταῖς κατὰ τὸν ἐν ἁγίοις ἐκείνον ἱερωτάτων Σιλβέστρου, εἰ κάκεινον τὸ μέσον πρὸς τὰ ἡμέτερα ὅσον ἀκτῖνος πρὸς αὐτὴν ἀτενίζοντας (Talbot, Correspondence, σ. 286).
158. Πρβλ. Ὡς συγκεφαλαιώσιν τῆς ὅλης Οἰκονομίας (Θεοδώρου Στουδίτου, PG 99, 340C) καὶ τῷ δὲ τῆς σαρκὸς δνόματι καὶ τὰ μυστήρια καλεῖν εἴωθεν ἡ Γραφή καὶ τὴν Ἐκκλησίαν... σῶμα εἶναι τοῦ Χριστοῦ (Ἰωάννης Χρυσόστομος, ΕΠΕ 20, σ. 374). Κατὰ τὴν περίοδο τῆς πατριαρχείας τοῦ Ἀθανασίου ἀνάγεται καὶ ἡ ἐμφάνιση ἐρυθρογραφιῶν μέ τὴν κωδικοποίησιν τῶν λειτουργικῶν ἐθίμων τῆς λειτουργίας τῆς Θείας Εὐχαριστίας καὶ τῆς καθημερινῆς Ἀκολουθίας. Ἡ κωδικοποίησιν αὐτὴ εἶχε ἄμεση ἀπήχησιν καὶ στοὺς σλαβικούς λαοὺς, βλ. J. Meyendorff, Βυζάντιο καὶ Ρωσία (ἐλλ. μτφρ. Ν. Φωκά, ἐκδ. Δόμος), Ἀθήνα 1988, σ. 170-171.
159. Θεολήπτος, δ.π. (ὑποσημ. 87).
160. Διὰτὶ ἐκάθησεν — ἐφ' ἓνα ἕκαστον τῶν Ἀποστόλων; — ἵνα Μονὴν ἐν ἡμῖν ποιήσῃ. ἦν σχόντες ἐξ ἀρχῆς ἀπολέσαμεν (Θεολήπτος, Τῇ Πεντηκοστῇ εἰς τὴν ἐπιφοίτησιν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, φ. 196ν) καὶ Οὕτω καὶ παρὰ σοι διαπονούμενῳ καὶ περὶ τῶν ἐντολῶν καὶ τῇ ἀκενοδόξῳ μελέτῃ τῶν θεῶν λογίων ἐνασχολούμενῳ, μονὴν ποιεῖται ὁ Κύριος (Θεολήπτος, Μερικὴ Διατράνωσις, φ. 211r).
161. Ὁ.π., ὑποσημ. 67, ὑποσημ. 88.
162. Πρβλ. Ἐκκλησίαν μυστικὴν τὸν ἄνθρωπον, ὥς διὰ ναοῦ μὲν σώματος, τὸ πρακτικὸν τῆς ψυχῆς ταῖς τῶν ἐντολῶν ἐνεργείαις κατὰ τὴν ἠθικὴν φιλοσοφίαν ἐναρέτως φαιδρύνοντα (Ἁγίου Μάξιμος Ὁμολογητῆς, Μυσταγωγία, PG 91, 672B). Ἡ Ἁγία τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησία, ἡ εἰκὼν τοῦ Θεοῦ, ὥς τὴν αὐτὴν περὶ τοὺς πιστοὺς ἐνεργοῦσα ἔνωσιν (δ.π., 668B) καὶ εἰκὼν τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου <ἡ Ἐκκλησία> ...ὥς οὐρανὸν μὲν τὸ θεῖον ἱερατεῖον ἔχουσα, γῆν δὲ τὴν εὐπρέπειαν τοῦ ναοῦ κεκτημένην (δ.π., 672A).
163. Τὰ ἐπὶ τῇ φιλανθρωπῇ τοῦ Ἰησοῦ καταφασκόμενα, δύναμιν ὑπερῆχης ἀποφάσεως ἔχοντα (Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, PG 3, 1072B), Βλέπεται γὰρ ὁ Θεὸς τοὺς δυναμένους αὐτὸν ὁρᾶν, ἐπὶ ἔχουσιν τοὺς ὀφθαλμοὺς ἀνεωγμένους τῆς ψυχῆς (Θεόφιλος Ἀντιοχείας, BEΠ 5, σ. 13-14). Καλομοιράκης, Ἡ ἐμπειρία, σ. 32.

141. Κατὰ τὸ συναξάρι: Πᾶσαν Παλαιᾶς καὶ Νέας Διαθήκης ἱστορίαν ἐρανισάμενος καὶ ἀθροίσας τὸ παρὸν ἡρμόσατο μέλος, ἀπὸ Ἀδάμ δηλαδή μέχρι καὶ αὐτῆς τῆς Χριστοῦ Ἀναλήψεως καὶ τοῦ τῶν Ἀποστόλων κηρύγματος (Νέλλας, σ. 192).

142. Millet, Athos, πίν. 38.3-4, 39.2-3. Τσίμας - Παπαχατζηδάκης, I. Cyrié, πίν. XXVI.

143. Millet, Athos, πίν. 38.1. Τσίμας - Παπαχατζηδάκης, II, πίν. 57.

144. Millet, Athos, πίν. 38.2. Τσίμας - Παπαχατζηδάκης, II, πίν. 56.

145. Millet, Athos, πίν. 43.1-2, 44.2-3, 45.2-3, 54.2. Τσίμας - Πα-

της ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καί της ἐσωτερικῆς παράδοσης τήν ὁποία ἀκολουθοῦν οἱ μοναχοί.

Μέ τήν ἀπουσία τοῦ Παντοκράτορος δέν ἦταν δυνατόν νά εἰκονισθεῖ ἡ μεταεικονομαχική παράδοση, ἡ ὁποία ἤθελε τονισμένη τήν «παρουσία της Οὐράνιας Βασιλείας καί τήν ἄχρονη ἀναπαράσταση τοῦ χριστιανικοῦ δράματος»¹⁶⁴. Ἀντ' αὐτῆς ὑπάρχει μία διάταξη ἡ ὁποία θυμίζει κατὰ πολύ τήν γενική οἰκονομία τοῦ Μεγάλου Κανόνος τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου Κρήτης¹⁶⁵.

Μέ βάση τό τριαδικό δόγμα στούς τοίχους τοῦ μνημείου ἱστορεῖται τό χρονικό της δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου, της ἐνσαρκώσεως καί τοῦ μαρτυρίου τοῦ Λόγου καί, τέλος, της δημιουργίας της Ἐκκλησίας. Ἰστοροῦνται οἱ κεντρικοί σταθμοί τοῦ βαθύτερου ἱστορικοῦ γίνεσθαι¹⁶⁶ τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ὅπως τοὺς βιώνει στόν λειτουργικό της χρόνο ἡ ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Καθώς ὅλοι οἱ κύκλοι καί οἱ μορφές ἀρχίζουν νά ἀναπτύσσονται ἀπό τό Ἅγιο Βῆμα μέ κατεύθυνση τόν ὑπόλοιπο ναό, στό σύνολό του τό πρόγραμμα προβάλλει ὡς ἀπόρροια τοῦ λειτουργικοῦ κύκλου¹⁶⁷ καί τῶν τελουμένων ἀκολουθιῶν στόν ναό. Μέ ἀφετηρία τό μυστήριο της Θείας Κοινωνίας ὑποδεικνύεται ἡ πορεία γιά τήν κατὰ χάριν θέωσιν τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐνῶ δίδεται πρός στιγμήν ἡ ἐντύπωση ὅτι στόν ναό ἀποδίδεται κατὰ τρόπο ἀκριβῆ πρός τήν ἱστορία, καί χωρίς συμβολισμούς, τό χρονικό της δημιουργίας καί της σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων, αὐτή ἡ εἰκόνα σταδιακά ἀρχίζει νά μεταλλάσσεται, ἀποκαλύπτοντας ἕνα χαρακτήρα κατ' ἐξοχήν ἀποφατικό-μυσταγωγικό¹⁶⁸.

Τό πρόγραμμα στήν γενική του οἰκονομία, ἐνῶ δέν παρουσιάζει τήν ἀνάπτυξη πού παρατηρεῖται σέ ἄλλους ναούς μετά τό 1290, περιέχει συγκεντρωμένες ὅλες τίς ἀναζητήσεις τοῦ 13ου αἰῶνος καί προδιαγράφει τίς περισσότερες ἀπό ἐκεῖνες τοῦ 14ου¹⁶⁹. Μέ ἐξαιρέση τόν κύκλο τῶν Παθῶν, ἡ ἔκταση τῶν εἰκονογραφικῶν κύκλων εἶναι ἡ ἀπολύτως ἀπαραίτητη, ἐνῶ συνοπτική εἶναι ἡ διαπραγμάτευση τῶν ἐπιμέρους θεμάτων τῶν σκηνῶν τους. Κατά τρόπο ὑποδειγματικό, ὅσο σέ κανένα ἄλλο μνημεῖο, διαχωρίζονται οἱ σκηνές τοῦ κύκλου τῶν δεσποτικῶν ἐορτῶν ἀπό ἐκεῖνες τῶν Παθῶν. Γιά τήν ἐποχή του τό πρόγραμμα ἔχει ἐξαιρετικά μικρούς, σέ θέματα καί περιεχόμενο, τοὺς κύκλους τοῦ Βίου της Θεοτόκου καί τῶν Προεικονίσεων, ἐνῶ ἀπουσιάζουν πλήρως ὁ Ἀκάθιστος Ὕμνος καί ἡ Ρίζα τοῦ Ἰεσσαί. Ἐν ἀντιθέσει πρός τόν κανόνα της ἐποχῆς, ἡ σκηνή ἀπό τήν Κοίμηση της Θεοτόκου περιορίζεται σέ μία ζώνη τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ἐνῶ ὑπῆρχε μεγάλη δυνατότητα γιά τήν ἀνάπτυξή της σύμφωνα καί μέ τόν χαρακτήρα τοῦ ναοῦ. Ἀπό συγκρίσεις πού ἤδη ἔχουν γίνει μέ ἀφορμή τήν μελέτη ἄλλων μνημείων, ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ ἐπίσης ἡ συνοπτικότητα τῶν

ἐπιμέρους θεμάτων τῶν σκηνῶν τῶν κύκλων της Πεντηκοστῆς¹⁷⁰ καί τῶν Προεικονίσεων¹⁷¹. Ὁ συνοπτικός χαρακτήρας τῶν κύκλων αὐτῶν ἀκολουθεῖ τήν ἀρχαία παράδοση της ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τά γεγονότα πού ἀφηγοῦνται ὑπάγονται στά ἄλλα πολλά, τά ὁποία δέν εἶναι δυνατόν νά περιγραφοῦν¹⁷². Τήν κλασική διάταξη τοῦ προγράμματος ὁλοκληρώνουν οἱ μεγάλες ὁμάδες τῶν ἁγίων, πού καλύπτουν σέ ἔκταση τίς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων. Τονίζονται ιδιαίτερα οἱ ὁμάδες τῶν Μαρτύρων της 2ας Νοεμβρίου καί της 13ης Δεκεμβρίου, ὅπως ἐπίσης καί τῶν ἁγίων Σεργίου καί Βάκχου. Τάση ἀρχαΐζουσα ἐντοπίζεται σέ ἐπιμέρους στοιχεῖα τῶν θεμάτων, ὅπως συμβαίνει μέ τά εἰλητάρια τῶν προφητῶν, ὅπου ἀναγράφονται προφητεῖες, οἱ ὁποῖες κατὰ κανόνα εὐρίσκονται σέ μνημεῖα ἀρκετά προγενεστέρων ἐποχῶν.

Παρά τόν ἐμφανῆ κλασικό χαρακτήρα τοῦ προγράμματος μία ὁμάδα ἄλλων χαρακτηριστικῶν πού συνυπάρχουν, προδιαγράφουν τίς συνήθειες πού θα ἀκολουθήσουν κατὰ τά ἐπόμενα χρόνια. Πρόκειται γιά ἄγνωστα ἐπιμέρους θέματα στά ἀμέσως προγενέστερα μνημεῖα, τά ὁποία εἰσάγονται ἐδῶ στήν γενική ἐπιλογή τοῦ προγράμματος ἢ στήν διάταξη της ἐπιμέρους εἰκονογραφίας: Νέα εἶναι ἡ ὁμάδα τῶν Προπατόρων καί ὡς πρός τό περιεχόμενο καί ὡς πρός τήν θέση της, καθώς ἱεραρχικά ἀντικατέστησε τόν Παντοκράτορα. Χωρίς προηγούμενο μᾶλλον εἶναι οἱ σκηνές μέ τήν Ἀνάβαση τοῦ Χριστοῦ στόν Σταυρό, τόν Ἰωσήφ πρό τοῦ Πιλάτου, ὅπως ἐπίσης καί οἱ παραστάσεις μέ τόν Χριστό ἐν Ἑτέρᾳ Μορφῇ καί τόν Χριστό Ἀναπεσόντα. Ὅσον ἀφορᾷ στά ἐπιμέρους στοιχεῖα τῶν σκηνῶν τοῦ Δωδεκαόρτου, ξεχωρίζουν: στήν Βάπτιση, τήν Μεταμόρφωση καί τήν Εἰς Ἄδου Κάθοδο ὁ διακριτικός τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἔχει ἀποδοθεῖ ἡ δόξα, στήν Βάπτιση ἐπίσης τό περίζωμα πού φέρει ὁ Χριστός καί τό περιστατικό μέ τά τρία παιδιά τά ὁποία διαβαίνουν τό γεφύρι, στήν Γέννηση ὁ σπαργανωμένος Χριστός ἀπό τό περιστατικό τοῦ Λουτροῦ· στήν Βάπτιση ἐπιπλέον καί στήν Εἰς Ἄδου Κάθοδο ξεχωρίζει ἡ εἰκονογράφηση τῶν δύο συμπληρωματικῶν περικοπῶν. Ἀπό τίς σκηνές τῶν Παθῶν νέα εἶναι ἡ σύνθεση τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου στήν ὁποία ὁ Χριστός κατέχει τό κέντρο της παράστασης. Ὅλα τά ἀναφερθέντα ἐπιμέρους νέα εἰκονογραφικά θέματα, κατὰ τά ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια θά ἐξελιθοῦν σέ κοινούς τόπους τῶν μνημείων της εὐρύτερης ὁρθόδοξης Οἰκουμένης καί Κοινοπολιτείας της ἐποχῆς, στήν ὁποία τό κύρος τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἦταν ἀδιαμφισβήτητο¹⁷³.

Ὁ ἀνανεωτικός χαρακτήρας τῶν ἐπιμέρους θεμάτων τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος ἀκολουθεῖ τήν κλασική ἀκρίβεια της γενικῆς του οἰκονομίας, ἡ ὁποία βασίζεται, μέ χαρακτηριστική διάκριση, τόσο

στήν παράδοση του Εὐαγγελίου ὅσο καὶ στήν εὐρύτερη παράδοση τοῦ δόγματος τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας· παράλληλα, ἀπηχεῖται καὶ τὸ τριαδικό δόγμα. Ἀπὸ τοὺς κύκλους πού περιλαμβάνονται στὸ μνημεῖο, οἱ ὁμάδες τῶν Προπατόρων, τῶν Προφητῶν καὶ τῶν Δικαίων συνδέονται μὲ τὸ ἔργο τοῦ πρώτου προσώπου τῆς Ἀγίας Τριάδος, τοῦ Πατρός· τὸ Δωδεκάορτο καὶ τὰ Πάθη μὲ τὸ ἔργο τοῦ δευτέρου προσώπου, τοῦ Υἱοῦ, καί, τέλος, ὁ κύκλος τῆς Πεντηκοστῆς ὁδηγεῖ στὸ ἔργο τοῦ τρίτου προσώπου, τοῦ Ἀγίου Πνεύματος. Ἐν συνεχείᾳ, ἐνῶ οἱ παραστάσεις τῶν ὁμάδων ἢ τῶν κύκλων τῶν Προπατόρων, τῶν Προφητῶν, τοῦ Δωδεκαόρτου, τῶν Παθῶν καὶ τῆς Πεντηκοστῆς ἀναφέρονται στήν παράδοση τῆς Ἀγίας Γραφῆς, οἱ κύκλοι τοῦ Βίου τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν Προεικονίσεων συνδέονται μὲ τὴν εὐρύτερη παράδοση τοῦ δόγματος. Οἱ κύκλοι, οἱ ὁποῖοι ἀναφέρονται στήν εὐαγγελικὴ παράδοση, χωρίζονται ἐπίσης μὲ ἀκρίβεια στήν χριστολογικὴ ὁμάδα (Δωδεκάορτο καὶ Πάθη) καὶ τὴν πνευματολογικὴ (Πεντηκοστή), οἱ ὁποῖες ἀπὸ κοινοῦ ἀποτελοῦν τὰ δύο σκέλη στὰ ὁποῖα εἶναι θεμελιωμένη ἡ ὀρθόδοξη Ἐκκλησία. Σὲ ὅλες τὶς παραστάσεις τῶν κύκλων περιέχεται καὶ ἐσωτερικὴ ἐρμηνεία, ἡ ὁποία διδάσκει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ἀσκούμενος μοναχὸς ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ χριστοποιηθεῖ.

Ἐξ ἀπὸ τὴν κλασικὴ οἰκονομία τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος προβάλλεται, στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ βορειοδυτικοῦ διαμερίσματος, ἡ δύναμη τῆς νοερᾶς προσευχῆς μὲ τὶς παραστάσεις τοῦ Παχωμίου μὲ τὸν Ἀγγελο, τοῦ Χριστοῦ Δωδεκαετοῦς στὸν Ναὸ καὶ τῶν Τριῶν Παίδων ἐν τῇ Καμίνῳ. Οἱ ἴδιες σκηνὲς ὑποδηλώνουν τὴν ὑπερίσχυση τῆς ἀσκητικῆς ἀρετῆς στὶς δυνάμεις καὶ τὴν σοφία τοῦ κόσμου τούτου. Ὁ μόνος Προπάτωρ, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται καὶ εἶναι ἐκτός τῆς καθ' αὐτὸ γενεαλογίας τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ τὴν ἴδια στιγμή παραλείπονται ἐννέα, εἶναι ὁ Ἰάφεθ - Ἰαπετός, ὁ γενάρχης τῶν Ἑλλήνων. Ἐξ ἐπίσης ἀπὸ ὁποιαδήποτε ὁμάδα ἁγίων ἔχει τοποθετηθεῖ, σὲ περίοπτη θέση γιὰ τὸν εἰσερχόμενο στὸν ναὸ, ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος. Κατὰ τοὺς ἴδιους χρόνους μὲ τὴν ἰστόρηση τοῦ Πρωτάτου ὁ πατριάρχης Ἀθανάσιος Α' ἀποκαλοῦσε ὡς ἰσάξιο τοῦ πρώτου αὐτοκράτορα τῆς Κωνσταντινουλῆς τὸν τότε ἡγέτη τοῦ κράτους Ἀνδρόνικο Β' Παλαιολόγο, στήν πολιτικὴ τοῦ ὁποῖου ἀπέδιδε καὶ τὴν ἄνθηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς¹⁷⁴. Γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἡ τοιχογράφηση τοῦ Πρωτάτου ἔχει ἓνα χαρακτήρα μοναδικό καὶ πρωτοποριακό, γεγονὸς τὸ ὁποῖο τὴν καθιστᾷ ὁρόσημο μεταξὺ δύο ἐποχῶν· ἡ μελέτη τῆς δίδει ἀπαντήσεις διαφωτιστικὲς γιὰ ὀρισμένες ἀσφαεῖς ἀκόμη γιὰ τὴν ἐρευνα διαδικασίες πού ἀκολουθήθηκαν ὥσπου νὰ ἀποκρυσταλλωθοῦν οἱ τόσο ποικίλες τάσεις τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰῶνος. Ἡ

ἀρχαϊκὴ καὶ κλασικιστικὴ ἐσωστρέφεια πού χαρακτηρίζε τὴν τέχνη τῶν πρώτων Παλαιολόγων¹⁷⁵ συμπληρώθηκε μὲ μία ἰσχυρὴ στροφή πρὸς τὴν ἀρχαία ἐκκλησιαστικὴ τάξη. Ἐάν ὁ κλασικισμὸς ἔχει ἀπὸ καιρὸ συνδεθεῖ μὲ τὰ ἑλληνικὰ βασίλεια πού δημιουργήθηκαν μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης ἀπὸ τοὺς Λατίνους τὸ 1204, ἡ θρησκευτικὴ στροφή τῶν χρόνων πού μᾶς ἀπασχολοῦν σχετίζεται μὲ τὴν ἀνασυγκρότηση τῆς βασιλείας τοῦ Ἀνδρονίκου Β' πού στόχο εἶχε τὴν ἀναστήλωση τῆς Ὀρθοδοξίας¹⁷⁶. μία ἀνασυγκρότηση, ἡ ὁποία συμπίπτει μὲ τὶς ἐκκλησίες τὶς ὁποῖες εἶχε ἀπευθύνει ὁ πατριάρχης ἅγιος Ἀθανάσιος Α' καὶ πρὸς τὸν Ἀνδρόνικο Β' καὶ πρὸς τὸ ποίμνιό του γιὰ ἐπιστροφή καὶ μετάνοια¹⁷⁷.

24 Δεκεμβρίου 1989

164. Πρβλ. ὑποσημ. 11.

165. Πρβλ. δ.π., ὑποσημ. 141.

166. Πρβλ. Μεγάλου Κανόνα ἁγίου Ἀνδρέου Κρήτης, Νέλλας, 192.

167. Πρβλ. ὑποσημ. 112.

168. Πρβλ. Ἐπίστησον τὸν νοῦν σου μετὰ ταπεινώσεως καὶ τῆς εἰς Θεὸν ἐλπίδος, τοῖς τελεσθεῖσι παρὰ τοῦ Σωτῆρος ἐν τῷ Βαπτίσματι, καὶ ὁψει τὸν Θεάνθρωπον Λόγον, μυσταγωγούντά σοι τὰ μεγάλα διὰ τῆς καταδύσεως καὶ ἀναδύσεως, τὴν ἡθικὴν ἀρετὴν, διὰ τοῦ ἰδεῖν σχιζομένους τοὺς οὐρανοὺς, τὴν φυσικὴν θεωρίαν τῶν ὄντων (Θεόκλητος, Μερικὴ Διατράνωσις, φ. 215r-v). «Στὴν εἰκόνα δὲν ἔχομε μία οὐδέτερη ἱστορικὴ πιστότητα, ἀλλὰ μία δυναμικὴ λειτουργικὴ μεταστοιχείωση. Στὴν εἰκονογραφία τὰ γεγονότα τῆς Σωτηρίας δὲν ἐρμηνεύονται ἱστορικῶς, ἀλλὰ μυσταγωγοῦνται καὶ ἐνσωματώνονται λειτουργικῶς: Ἀλληλοπεριχωροῦνται. Γίνονται μαρτυρία τῆς ἄλλης βιοτῆς» (Βασιλείος, σ. 125).

169. Σωτηρίου, σ. 17-20, 24-25.

170. Πρβλ. ὑποσημ. 61.

171. Πρβλ. ὑποσημ. 85.

172. Πρβλ. ὑποσημ. 158.

173. Πρβλ. Mango, δ.π. (ὑποσημ. 11), σ. 326. Meyendorff, δ.π. (ὑποσημ. 158), σ. 156-159.

174. Βλ. ὑποσημ. 157.

175. Πρβλ. «Εἶναι κάπως παραπλανητικὸ νὰ μιλάμε γιὰ παλαιολόγεια Ἀναγέννηση, καθὼς ὁ ὅρος «ἀναγέννηση» ὑπονοεῖ μιὰ διέγερση τῶν ὀριζόντων καὶ μιὰ ἀπελευθέρωση τοῦ πνεύματος —κατὰ τὸν δυτικοευρωπαϊκὸ τύπο—, ἐνῶ ἡ παλαιολόγεια τέχνη φανερώνει μιὰ ἀρχαϊκὴ ἐσωστρέφεια» (C. Mango, δ.π. (ὑποσημ. 11), σ. 328).

176. Bozjama, 13-27. D.M. Nicol, The Last Centuries of Byzantium, 1261-1413, Νέα Ὑόρκη 1972, σ. 99-156. A. E. Laiou, Constantinople and the Latins, The Foreign Policy of Andronicus II, Cambridge, Harvard University Press, 1972, σ. 35.

177. Φιλανθρώπως παιδεύειν ἡμᾶς τὸν Θεόν, οὐ πρὸς ὀλεθρον ἀλλὰ πρὸς ἐπιστροφήν (Talbot, Correspondence, σ. 62), ἀκούσωμεν τοῦ μεγάλου καὶ μόνου Θεοῦ ὅταν ἐπιστραφεῖς εἰπόντες στενάζεις, τότε σωθήσῃ καὶ ἐπιστράφητε πρὸς με καὶ ἐπιστραφήσομαι πρὸς ὑμᾶς... τὴν μετάνοιαν οὕτω καλῶν... αἰσθανώμεν παρακαλῶ τὴν ἁγίαν ταύτην φωνὴν φύγωμεν, μίμησιν ἀσπίδος βιούσης τὰ ὄντα καὶ κωφευούσης δεῖξωμεν ἐνεργῶς ὅσα καὶ προσγράφει δι' ἡμετέραν ὠφέλειαν (Ἀθανάσιος, φ. 230v-231r), εἰ οὐν βουλόμεθα καὶ ἑαυτοὺς καὶ τὸν κόσμον κερδῆσαι, ἕκαστος ἐπιγνώμεν καὶ τὰ οἰκεῖα καὶ τὰ κοινὰ, οἱ διοικοῦντες τὰ δημόσια ἐξαιρέτως καὶ τὰ τοῦ κόσμου καὶ τὰ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ παυσώμεθα τῶν κακῶν... διὰ ταῦτα ἠθέλησα ὁ ἀνάξιος ἐγὼ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς ἀνοῖξαι θύραν, καὶ τοὺς ἐρχομένους παρακαλεῖν καὶ εἰς δυνάμιν νοουθετεῖν πρὸς ἐπιστροφήν καὶ μετάνοιαν... ζητήσωμεν τὰ ἀρέσκοντα τῷ Θεῷ, σπεύσωμεν διορθῶσαι καὶ τὰ οἰκεῖα καὶ τὰ κοινὰ (Talbot, Correspondence, σ. 78).

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- Ἀθανάσιος Ἀθανάσιος Α΄, Οἰκουμενικός Πατριάρχης, Κώδικας Βατικανού gr. 2219, Colonensis 58 (ἡ παραπομπή ἀναφέρεται σέ ἀδημοσίευτες ἐπιστολές).
- Βασίλειος Ἀρχιμανδρίτου Βασιλείου, Εἰσοδικόν, Ἱ. Μ. Σταυρονικήτα, Ἅγιον Ὄρος 1982 (3η ἐκδ.).
- Booĵamra J. L. Booĵamra, Church Reform in the Late Byzantine Empire, A Study for the Patriarchate of Athanasios of Constantinople, Ἀνάλεκτα Βλατάδων 35, Θεσσαλονίκη 1982/3.
- Cyrić B. Cyrić, Soroćani, Βελιγράδι 1963.
- Gouma-Peterson, Th. Gouma-Peterson, The Perecclesion of St. Euthymios in Thessalonica: Art and Monastic Policy under Andronicos II, ArtB 58 (1976), σ. 168-182.
- Gouma-Peterson, Th. Gouma-Peterson, Christ as Ministrant and the Priest as Ministrant of Christ in a Palaeologan Program of 1303, DOP 32 (1978), σ. 199-216.
- Gravgaard A. M. Gravgaard, Inscriptions of Old Testament, Prophecies in Byzantine Churches, Κοπεγχάγη 1979.
- Θεόληπτος Θεόληπτος, Μητροπολίτης Φιλαδελφείας, Κώδικας Βατικανού, Ottobonianus gr. 405 (ἡ παραπομπή ἀναφέρεται σέ ἀδημοσίευτες κυρίως ἐπιστολές).
- De Jerphanion G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, Παρίσι 1925-1942.
- Καλόθετος Ἱ. Καλόθετος, Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρός Ἀθανασίου Α΄, Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, ἐκδ. Ἀθανάσιος Παντοκρατορινός, Θρακικά ΙΓ΄ (1940), σ. 56-107.
- Καλομοιράκης, Παρατηρήσεις Δ. Καλομοιράκης, Παρατηρήσεις ἐπάνω στό Volume Style καί στίς τοιχογραφίες τοῦ Πρωτάτου, Β΄ Συμπόσιον βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς ιστορίας καί τέχνης, ΧΑΕ (ἄνοιξη 1982), Περιλήψεις ἀνακοινώσεων, σ. 38-39. Γιά τό πλήρες κείμενο τῆς ἀνακοινώσεως βλ. Μυριόβελος 7 (1985), σ. 3-7.
- Καλομοιράκης, Ἡ ἐμπειρία Δ. Καλομοιράκης Ἡ ἐμπειρία τῆς Ἑσωτερικῆς Ἀλήθειας τῆς Ἐκκλησίας μας στίς τοιχογραφίες τοῦ Πρωτάτου, Σύναξη, τχ. 12, Ἀθήνα (Ὀκτώβριος-Δεκέμβριος 1984), σ. 18-32.
- Meyendorff, Introduction J. Meyendorff, Introduction à l'étude de Grégoire Palamas, Παρίσι 1959.
- Meyendorff, Spiritual Trends J. Meyendorff, Spiritual Trends in Byzantium in the Late Thirteenth and Early Fourteenth Centuries, στο Art et société a Byzance sous les Paléologues, Βενετία 1971, καί ἀνατ. P. A. Underwood, Kariye Djami, IV, 1975, σ. 93-107.
- Meyendorff, A Study J. Meyendorff, A Study of Gregogy Palamas, A (2η ἐκδ.), The Faith Press, Νέα Ὑόρκη 1974.
- Meyendorff, Παλαμάς, J. Meyendorff, Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμάς καί ἡ ὀρθόδοξη μυστική παράδοση (ἐλλ. μτφρ. Ε. Μάινας, ἐκδ. Ἀκρίτας), Ἀθήνα 1983, σ. 72-80.
- Miljković-Peprek P. Miljković-Peprek, L'oeuvre des peintres Michel e Eutych, Σκόπια 1967.
- Millet, Athos G. Millet, Monuments de l'Athos, Παρίσι 1927.
- Millet, Mistra G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, Παρίσι 1910.
- Millet-Frolow II, III, G. Millet - A. Frolow, La peinture du moyen âge en Yougoslavie, Παρίσι 1953-1962.
- Μουρίκη, Τά ψηφιδωτά Ντ. Μουρίκη, Τά ψηφιδωτά τῆς Νέας Μονῆς τῆς Χίου, Ἀθήνα 1985.
- Μυλωνᾶς, Τό Πρωτάτον τῶν Καρυῶν καί ὁ ζωγράφος Μανουήλ Πανσέληνος, Ἡμερολόγιον Ἐμπορικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος, 1973.
- Μυλωνας, Les étapes P. Mylonas, Les étapes successives de construction du Protáton au Mont Athos, CahArch 28 (1979), σ. 143-160.
- Νέλλας Π. Νέλλας, Ζῶον θεοούμενον (2η ἐκδ.), Σύναξη, Ἀθήνα 1981.
- Νέλλας, Ἡ Θεομήτωρ Π. Νέλλας, «Ἡ Θεομήτωρ» τοῦ Ν. Καβάσιλα, (ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἀριθ. 2), Ἀθήναι 1974.
- Νικονάνος Ν. Νικονάνος, Μανουήλ Πανσέληνος, Ἡμερολόγιον τῆς Γενικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος, 1981.
- Ξυγγόπουλος, Ἀ. Ξυγγόπουλος, Μανουήλ Πανσέληνος, Ἀθήναι 1956.
- Ὀνήσιμος Ἡμερολόγιον 1990 (ἐκδ. Συλλόγου συμπαραστάσεως κρατουμένων «Ὁ Ὀνήσιμος»), Ἀθήνα 1990.
- Παπαμαστοράκης Τ. Παπαμαστοράκης, Οἱ Προεικονίσεις τῆς Θεοτόκου στόν Ἅγιο Γεώργιο Βιάννου, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄ - τ. ΙΔ΄ (1987-1988), σ. 315-328.
- Συνέκδημος Μέγας καί ἱερός συνέκδημος ὀρθοδόξου χριστιανοῦ (ἐκδ. Ἀστήρ), Ἀθήναι 1984.
- Σωτηρίου Μ. Σωτηρίου, Ἡ μακεδονική σχολή καί ἡ λεγομένη σχολή Μιλούτην, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄ - τ. Ε΄ (1966-1969), σ. 1-30.
- Talbot, Correspondence A. M. M. Talbot, The Correspondence of Athanasius I. DOT, Οὐάσινγκτον 1975.
- Talbot, Patriarch A. M. M. Talbot, The Patriarch Athanasius and the Church, DOP 27 (1973), σ. 13-28.
- Todić B. Todić, Protáton et la peinture serbe des premières decennies du XIVe siècle, XIVe Colloque Serbo-Grec, Βελιγράδι 1985, Institut des Etudes Balkaniques, Βελιγράδι 1987, σ. 25-29.
- Τσίμας - Π. Παπαχατζηδάκης Γ. Τσίμας - Π. Παπαχατζηδάκης, Τοιχογραφία Πρωτάτου Ἁγίου Ὁρους, Ἀθήναι 1931.
- Underwood P. A. Underwood, Kariye Djami, I-III, Νέα Ὑόρκη 1966.

D. Kalomoirakis

INTERPRETATIONAL COMMENTS ON THE ICONOGRAPHIC PROGRAMME OF THE PROTATON

In 1982, debate once again arose over the dating of the wall-paintings of the Protaton. It was argued that attention should be paid to the opinion formulated by Maria Sotiriou whereby the monument must have been decorated in 1290, before the painting of the Perivleptos at Ochrid (1294/5). Following on from the same study after 1982, interest concentrated on two factors whose relationship has been apparent since that time, namely the tradition of the Athonite area surrounding the monument, and the texts, published or not, of Osios Nikiphoros and the Saints Athanasios and Theoliptos. These texts of the holy fathers provide us with information on views held by Athonite fathers; since they are almost contemporary with the Protaton, they have proved exceptionally useful in this particular study. From the unpublished texts of St. Athanasios, important information can be gleaned from his letters to monks and holy fathers (cod. Vaticanus gr. 2219, Colonsensis 58) which comment on the general situation of the empire and betray, amongst other things, the fears of the holy fathers and their role in the troubled life of the time. From the likewise unpublished texts of St. Theoliptos, the letters relevant to the period of the Pentecost and to Monastic tradition (cod. Ottobonianus gr. 405) are particularly noteworthy. The study in hand benefitted greatly from a reading of these unpublished texts.

Broadly speaking, the relevant studies on the iconographical programme of the Protaton have not concerned themselves in any depth with analytical study of its generally limited nature. No analytical investigation has been undertaken on the peculiarities of the general economy of the programme as well as those of their piecemeal components. This is surprising, considering that these peculiarities markedly differentiate the monument in certain aspects from corresponding programmes of other contemporary monuments. Furthermore, the position of the whole programme in the development of Orthodox ecclesiastical iconography at the end of the 13th century has not been established.

The painted decoration of the Protaton, to the extent permitted by the architectural form of the church, took on a classic and particularly attentive nature as far as the traditional *taxis* of the Orthodox Church was concerned. The church's programme indicates that here we have the fruit of the Liturgical witness borne by the Athonite fathers in the annual cycle of services and in

the Mysteries of the Orthodox Church. The monument's iconographical peculiarities correspond to these services and to Athonite spirituality. Particular associations can be discerned here between the Protaton and formulations in Liturgical text, as well as those in letters of the pupils of Osios Nikiphoros, the Patriarch Athanasios and Theoliptos of Philadelphia.

In accordance with the mystical tradition of the Eastern Church, Liturgical life and the Mystery of Holy Communion provide the possibility for every man to become a "temple" or "monastery" of Christ, and finally to become One with Him. Clear traces of this tradition can be observed in the monument and, furthermore, they are reminiscent of the formulations of the great mystical fathers of the Orthodox Church vis-a-vis both Man and the Church. The particular characteristics of the church are not immediately apparent; their contents can only be comprehended after particular attention and speculation is paid to the location of the various scenes. Following from this, one can immediately discern the apophatic nature and the deep experience of the Liturgical life of the Orthodox Church and the monastic esoteric tradition.

Although the programme's general economy does not reflect that development of iconographical themes observable in other churches after 1290, it does, on the other hand, concentrate all the traits of 13th century painting, and prefigures most of those of the 14th century. With the exception of the Passion Cycle, the iconographical cycles are limited to the absolutely necessary scenes, while the treatment of individual scenes is synoptic. As in no other monument, the scenes of the Main Feasts of the Church are divided from those of the Passion in an exemplary manner. For its time, the cycles of the Life of the Theotokos and scenes of the Prefigurations in the programme are exceptionally limited in both subjects matter and content, while the Akathistos Hymn and the Tree of Jesse do not appear at all. Unlike the norm of the period, the Dormition of the Theotokos is confined to a band on the west wall despite the fact that the church's dedication meant that greater possibilities could have been realised in its development. From comparisons already made during the study of other monuments, the synoptic nature of individual scenes in the Pentecost and Prefiguration cycles has also been established. The synoptic character of these cycles follows the venerable tradition of the Orthodox Church whereby

the events depicted are subordinate to those “many other things” which can in no way be described. The classic arrangement of the programme is completed by the great groups of saints which cover the wall surfaces. The groups of martyr saints of November 2 and December 13 are given particular prominence, as are Saints Sergios and Bacchos. An archaising tendency can be seen in certain elements of the compositions, such as the scrolls of the prophets which reproduce prophecies that as a rule belong to monuments of greater antiquity.

Despite the clearly conventional character of the programme, a group of accompanying characteristics in the monument prefigure trends followed in later years. These are scenes completely unknown in the immediately preceding years which were integrated into the general programme or into the arrangement of individual iconographic themes. Examples of these innovations include the group of Forefathers, both as concerns the contents and their location; hierarchically they replace the Pantokrator. Likewise without precedent are the scenes with the Ascent of Christ on the Cross, Joseph before Pilate, as well as the scenes with Christ Transfigured, and the Anapeson. Noteworthy amongst those individual components of the Dodekaorton scenes is the discreet way in which the mandorla has been rendered in the Baptism, the Transfiguration and the Descent into Hades. Also notable is Christ's loincloth in the Baptism and the scene with the Three Children crossing the bridge, and the Nativity, where Christ appears in swaddling clothes in the Bathing scene. Furthermore, complementary narrative passages are merged in the Baptism and in the Descent into Hades. Of the Passion scenes, the composition of the Last Supper is different; Christ here occupies the centre of the scene. All the new iconographical themes mentioned above would, in the years that immediately followed, develop into common topoi in monumental painting of the wider Orthodox Oecumene and Commonwealth of the period, wherein the standing of Mt Athos was undisputed.

The rejuvenating character of the piecemeal themes in the iconographical programme follow that precision of economy apparent in the programme as a whole, an economy based, with characteristic discernment, on both the Evangelical tradition and on the wider tradition of the dogma of the Orthodox Church. At the same time, the Triune Doctrine is clearly echoed here. Of the cycles included in the church, the groups of the Forefathers, Prophets and the Just are associated with the work of the First Person of the Holy Trinity, the Father; the Dodekaorton and the Passion with the work of the Second Person, the Son; and finally the Pentecost cycle leads us to the activity of the Third Person, the

Holy Spirit. Consequently, while the depictions of groups or cycles of the Forefathers, the Prophets, the Dodekaorton, the Passion and the Pentecost refer to the tradition of Holy Scripture, the Virgin cycle and the Prefigurations are linked with the wider tradition of dogma. The cycles associated with Evangelical tradition are also carefully divided into Christological (Dodekaorton and the Passion), and Pneumatological (Pentecost) groups, both of which constitute the foundations on which the Orthodox Church is based. All the scenes in the cycles also imbue an esoteric interpretation teaching the way by which the ascetic monk can become One with Christ.

Quite apart from the classic economy of the iconographical scenes, the power of inner prayer is highlighted on the west wall of the NW compartment by scenes of St. Pachomios and the Angel, Christ amongst the Doctors, and the Three Children in the Fiery Furnace. These scenes suggest the immense strength of ascetic virtue in the powers and the wisdom of this world. The only Forefather who is depicted outside the Genealogy of Christ (which excludes nine of them) is Japheth, or Iapetos, the primogenitor of the Greeks. Also quite apart from any group of saints, and in a conspicuous location for those entering the church, is a depiction of Constantine the Great. In the same years as the Protaton was being decorated, the Patriarch Athanasios I had proclaimed that the then emperor Andronikos II Palaeologos was a worthy ruler on a par with the first emperor of Constantinople, and that his policies had facilitated the flowering of ecclesiastical art during this period.

For their time, the wall-paintings of the Protaton are of a unique and almost “avant garde” character which set them aside as a landmark between two periods. The study of this monument elucidates certain processes that have remained unclear even for the specialist, processes which continued up to the crystallisation of the many and varied trends at the end of the 13th century. The archaising and classical introversion characteristic of art under the first Palaeologoi is complemented by a strong turn towards ancient ecclesiastical notions of *taxis*. While classicism had for some time been associated with the Greek kingdoms which sprang up after the conquest of Constantinople in 1204, the turn towards strictly religious principles in the years concerning us here is linked with the re-consolidation of the empire under Andronikos II to restore Orthodoxy, a re-consolidation which coincides with the supplications addressed by the Patriarch St. Athanasios I to both Andronikos II and to his flock for “a conscious return” and “repentance”.